

JOZEF MÁRIO MATIAŠKO

Uniwersytet Masaryka w Brnie

Sakralizacja wojen Moskwy z Nowogrodem i Litwą na przełomie XV i XVI wieku¹

Abstract

The Sacralisation of the Wars of Moscow with Novgorod and Lithuania at the Turn of the 15th and 16th Century

This article examines the sacralisation of Moscow's wars against Novgorod and Lithuania at the turn of the 15th and 16th centuries. The analysis of the narrative sources is divided into two parts. The first chapter deals with the ideological legitimisation of the conflicts elaborated by the Muscovite political and ecclesiastical elite. This often took the form of the dehumanisation of the enemy. The second chapter researches the religious rituals that sacralised the conduct of war. The intercession of divine powers was ensured by prayers, the foundations of the churches, and the presence of icons and crosses. Although these wars should not be labelled as holy wars, the role of the Orthodox clergy in their conduct was considerable.

Keywords: Muscovy, Lithuania, Novgorod, just war, religious warfare

¹ Niniejszy artykuł jest częścią przygotowywanej pracy doktorskiej. Został napisany dzięki Visegrad Scholarship Program, finansowanemu przez rządy Czech, Węgier, Polski i Słowacji za pośrednictwem Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego. Poglądy przedstawione w tekście są moimi własnymi i nie reprezentują Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego. Temat artykułu jest istotny dla zrozumienia relacji Cerkiew–państwo we współczesnej Rosji. Zob. K. Chawryło, *Święta wojna. Rosyjska Cerkiew sakralizuje wojnę z Zachodem*, „Komentarze OSW” 2024, nr 589 z 12 IV, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2024-04-12/swieta-wojna-rosyjska-cerkiew-sakralizuje-wojne-z-zachodem> (12.09.2025). Dziękuję recenzentom i redakcji „Krakowskiego Pisma Kresowego” za rady i komentarze, które przyczyniły się do znacznego podniesienia jakości artykułu.

Prorok Samuel błogosławił Dawida, aby łaska Boża chroniła go w walce z Goliatem. Następnie ubrał Dawida w zbroję i broń. Przyszły król Izraela udowodnił swoją pokorę i wiarę w Boga, biorąc tylko procę [1 Sm 17, 36-40].

Częste przywoływanie podobnych biblijnych tekstów w latopisach ruskich pokazuje, że wojny w średniowieczu były postrzegane zupełnie inaczej niż współczesne konflikty zbrojne. Średniowieczni *homines religiosi* wierzyli, że tylko Bóg daje zwycięstwo na polu bitwy. Dla władców chrześcijańskich z wielu powodów ważne było udowodnić – dyplomatycznie i propagandowo – że uczestniczą w wojnie sprawiedliwej². Konflikty były prowadzone inaczej niż dziś. Różnica polegała nie tylko na poziomie rozwoju technologicznego. Wojny obejmowały religijne rytuały wykonywane przed bitwami, w ich trakcie i po nich. Uwzględnienie religijnego wymiaru w badaniach historycznych prowadzi do głębszego zrozumienia odrębności średniowiecznych działań wojennych.

Źródła wskazują, że czynnik religijny odgrywał istotną rolę podczas ekspansji wojskowo-terytorialnej wielkich książąt moskiewskich Iwana III (1462-1505) i Wasyla III (1505-1533). W niniejszym artykule została przeanalizowana sakralizacja kampanii Moskwy przeciwko Nowogrodowi i Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Artykuł nie przedstawia szczegółowej analizy tematu, lecz stara się podsumować badania i pokazać ich możliwości. Dalsze spostrzeżenia w obrębie tematyki artykułu może w przyszłości przynieść analiza innych źródeł, zwłaszcza liturgicznych i zabytków artystycznych.

Badania nad rolą Cerkwi w prowadzonych przez Moskwę na przełomie XV i XVI w. wojnach o kontrolę nad innymi ziemiami prawosławnymi (tzw. zbieranie ziem ruskich) mają długą tradycję³. We współczesnych pracach istnieją jednak różne podejścia do tego tematu.

Aleksandr Musin i Walentin Janin twierdzili, że jedną z przyczyn ataku na Nowogród Wielki w 1471 r. było dążenie Moskwy do podporządkowania sobie Domu św. Zofii (arcybiskupstwa nowogrodzkiego). Musin ironicznie nazwał atak „wyprawą krzyżową” (*крестовый поход*) i wskazał, że Moskwa rozwinęła antynowogrodzką propagandę w czasie, gdy arcybiskupstwo zaczęło szukać możliwości nawiązania kontaktów z metropolitą kijowskim Grzegorzem Bułgarem (1458-1473)⁴. Na ten

² Zob. więcej w podstawowej pracy na ten temat: F.H. Russell, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge 1975, *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*, 3rd series, Vol. 8.

³ Michaił Krom podsumował XIX- i XX-wieczne badania, biorąc pod uwagę położenie ziem ruskich między Litwą a Moskwą. Zob. М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010, s. 10-33.

⁴ А.Е. Мусин, *Загадки дома Святой Софии. Церковь Великого Новгорода в X-XVI веках*, Санкт-Петербург 2013, s. 101-103; В.Л. Янин, *Очерки истории средневекового Новгорода*,

sam kontekst wojen zwrócili uwagę Jarosław Nikodem, który analizował religijny charakter ideologii politycznej Moskwy w wydarzeniach z 1471 r.⁵, a także litewski historyk Tomas Manusadžianas, który skupił się na odniesieniach w źródłach do religijnego aspektu wyprawy – według niego Iwan III Srogi faktycznie głosił „świętą wojnę” (*šventąją karą*)⁶. Również Nikołaj Borisow w swojej publikacji pokazywał, że Iwan III nadał wyprawom cechy „świętej wojny” (*священной войны*). Jednocześnie podkreślał cynizm władcy, który umiejętnie wykorzystywał religijne rytuały i swój propagandowy wizerunek obrońcy wiary do psychologicznej manipulacji masami ludzi⁷. Jurij Aleksiejew stwierdził, że „sakralizacja kampanii” (*сакрализация похода*) przeciwko Nowogrodowi była częścią ważnej zmiany w politycznej ideologii centralizującego się państwa moskiewskiego. Dostrzegał to w „moralnym i politycznym wsparciu” wypraw ze strony cerkiewnej hierarchii oraz w ideologizacji walki⁸. Władimir Kuczkin za bezpośrednią przyczynę konfliktu nowogrodzko-moskiewskiego uznał przejście Nowogrodu Wielkiego pod panowanie Kazimierza Jagiellończyka (panującego w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1440-1492) jesienią 1470 r. i wskazał na cerkiewny aspekt zmagania⁹.

Pierwszy konflikt litewsko-moskiewski (1486-1494) początkowo miał formę najazdów moskiewskich i grabieży niebronionych osiedli bez wypowiedzenia wojny¹⁰. Stosunki wyznaniowe w Litwie stały się ważną częścią moskiewskiej dyplomacji dopiero z okazji ślubu Heleny (1476-1513), córki Iwana III, i Aleksandra Jagiellończyka w 1495 r. (panującego w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1492-1506). Amerykański historyk Russell E. Martin opisał moskiewskie wysiłki na rzecz wykorzystania prawosławnych rytuałów ślubnych jako narzędzia w kontaktach kulturowo-dyplomatycznych z katolickimi elitami litewskimi¹¹. Giedrė Mickūnaitė zauważyła,

Москва 2008, s. 322-323.

⁵ J. Nikodem, *Dwa świadectwa o wyprawie Iwana III na Nowogród w 1471 roku. Przyczynek do kształtowania się ideologii władzy monarszej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 65, z. 2, s. 180, przyp. 24.

⁶ T. Manusadžianas, *Naugardo politinės kryžkelės (1470-1471) bažnytinis aspektas*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 213-234.

⁷ Н.С. Борисов, *Иван III*, 3-е изд., Москва 2006, *Жизнь замечательных людей*, вып. 1025, s. 216, 233, 249, 482.

⁸ To najważniejsza praca na temat bojowych działań moskiewskich wojsk w badanym okresie. Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск при Иване III*, 2-е изд., Санкт-Петербург 2009, s. 97-99, 103-104, 127.

⁹ V.A. Kuchkin, *The First Campaign of Ivan III to Novgorod in 1471*, „Herald of the Russian Academy of Sciences” 2022, vol. 92, suppl. 5, s. 355-366.

¹⁰ Najobszerniejsza analiza konfliktu znajduje się w В.Н. Темушев, *Первая Московско-литовская пограничная война 1486-1494*, Москва 2013; zob. także Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 471-480; Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 317-334.

¹¹ R.E. Martin, *Ritual and Religion in the Foreign Marriages of Three Muscovite Princesses*, „Russian History” 2008, vol. 35, no. 3-4, s. 359-366.

że Helena była postrzegana przez Moskwę jako „uosobienie prawosławia” (*Orthodoxy Personified*) w Litwie. Poprzez swoją córkę Iwan III rościł sobie prawo do ingerowania w wewnętrzne sprawy kraju¹². Rumuńska historyczka Iulia Nițescu przeanalizowała presję wywieraną na Helenę przez jej rodzinę. Zgodnie z instrukcjami otrzymanymi z Moskwy Helena (jako symbol pretensji Iwana III do władzy nad wszystkimi ziemiami ruskimi) miała zbierać informacje i wpływać na polityczne decyzje Litwy¹³.

Krystyna Chojnicka dokładnie przeanalizowała różne formy moskiewskiej doktryny politycznej, które towarzyszyły ekspansji wojskowo-terytorialnej. Autorka przypominała ważną rolę Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka, w stosunkach litewsko-moskiewskich¹⁴. Grażyna Rutkowska pokazała rolę prawosławia w doktrynie państwowej Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i religijny aspekt życia oddanej swemu mężowi Heleny, pomimo nacisków ze strony Moskwian¹⁵. Czeski historyk Pavel Boček zwrócił uwagę na despotyczny stosunek Iwana Wasiljewicza do córki, której nie wahał się wykorzystywać politycznie bez względu na jej bezpieczeństwo. Helena posłużyła mu do tego, by zacząć pokazywać się jako obrońca prawosławia w polityce międzynarodowej¹⁶. Oprócz tych prac, napisanych w ciągu ostatnich 35 lat, warto też przypomnieć wcześniejszą pracę brytyjskiego historyka Johna L. Fennella. Autor pokazał, że Moskwianie zamierzali wykorzystać Helenę jako reprezentantkę swoich interesów na litewskim dworze wielkoksiążęcym. Z drugiej strony władcy moskiewscy mogli wykorzystać kwestię wolności religijnej Heleny jako konkretny pretekst (*casus belli*) do wypowiedzenia wojen¹⁷.

W badaniach rosyjskich historyków po 1991 r. utrzymuje się teza, że wojny litewsko-moskiewskie z lat 1500-1503 i 1512-1522 były spowodowane znacznym uciskiem prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim, w obronie których musieli wystąpić moskiewscy władcy¹⁸. Twierdzenie to pochodzi ze starszej rosyjskiej

¹² G. Mickūnaitė, *United in Blood, Divided by Faith: Elena Ivanovna and Aleksander Jagiellończyk*, [w:] *Frictions and Failures. Cultural Encounters in Crisis*, ed. A. Bues, Wiesbaden 2017, s. 181-200.

¹³ I. Nițescu, *Identity, Secrecy, and War: The Letters of Ivan III of Moscow to His Daughter, Elena of Lithuania*, „New Europe College Yearbook” 2022, s. 203-228.

¹⁴ K. Chojnicka, *Idee towarzyszące procesowi uzyskiwania przez Moskwę dominacji na ziemiach ruskich w XV, XVI wieku*, [w:] *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej*, red. G. Kotlarski, M. Figura, Poznań 1999, s. 37-52; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

¹⁵ G. Rutkowska, *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2020, t. 12, s. 261-307.

¹⁶ P. Boček, *Pravosláví v zahraniční politice Ivana III*, [w:] *Pravoslávny teologický zborník*, ed. J. Husár, Prešov 2020, s. 287-308.

¹⁷ J.L. Fennell, *Ivan the Great of Moscow*, London 1961, s. 160-163.

¹⁸ Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 483; Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 371-372; idem, *Государь вся Руси*, Новосибирск 1991 (reprint: *История России в эпоху великого князя*

historiografii¹⁹. Współczesna polska historiografia podkreśla fakty wskazujące na inny przebieg wydarzeń. Antoni Mironowicz, Krzysztof Pietkiewicz i Leszek Ćwikła udowodnili, że za czasów tolerancyjnych rządów Aleksandra i Zygmunta (panującego w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1506-1548) nie było prześladowań ludności prawosławnej. Iwan III i jego syn Wasilij wykorzystywali zatem argument obrony prawosławnej wiary tylko jako pretekst do prowadzenia wojen o terytorium²⁰.

Taki sam wniosek wypływa z badań litewskich historyków, którzy zajmowali się tym tematem intensywnie w ciągu ostatnich trzech dekad²¹. Za bardzo cenne uważam wnioski Remigijusa Černiusa dotyczące postrzegania wzajemnej różnicy między prawosławną metropolią kijowską a moskiewską²². Wasilij Woronin w swoich badaniach udokumentował bogatą kulturową wymianę między katolikami a prawosławnymi w Litwie. Prawne ograniczenia miały wpływ na stosunki międzywyznaniowe prawdopodobnie w znacznie mniejszym stopniu, niż zakładano²³.

Ивана III., вступит. статья К.В. Петров, Н.В. Штыков, Санкт-Петербург 2018), s. 722-723; Р.Г. Скрынников, *Иван III*, Москва 2006, s. 82, 187.

¹⁹ А.В. Карташёв, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Париж 1959, s. 555-559; А.А. Зимин, *Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.)*, Москва 1972, s. 86-87; Б.Д. Греков, *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв.*, Москва 1963, s. 198, 202; К.В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства*, Москва 1952, s. 450. Praca Konstantina Bazilewicza jest podstawowym dziełem na temat polityki zagranicznej Moskwy.

²⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 194-196, 201; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 152-154; L. Ćwikła, *Sytuacja prawna ludności prawosławnej w państwie polsko-litewskim do 1569 r.*, „Czasy Nowożytnie” 2001, t. 11(12), s. 41-57; idem, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*, Lublin 2006, s. 38-42, 71-74, 88-120.

²¹ E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 358, 477, 484, 498; D. Baronas, S.C. Rowell, *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius 2015, s. 388-402; Д. Баронас, *Католичество и православие в едином пространстве Великого княжества Литовского, XV – нач. XVI в.*, [w:] А.В. Доронин, *Религия и русь, XV-XVIII вв.*, Москва 2020, *Post-Древняя Русь у истоков наций Нового времени*, s. 20-31; G. Kirkienė, *Aleksandro Jogailaičio konfesinė politika Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje*, [w:] *Iš Panevėžio praeities. Penki bažnyčios šimtmečiai*, sud. E. Markuckytė, D. Pilkauskas, Panevėžys 2007, s. 8-24; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa 2007, s. 175-178, 213-214; R. Girkontas, *Bandymai įgyvendinti bažnytinę uniją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. II pusėje*, „Lituanistica” 1995, no. 3, s. 3-15.

²² R. Černius, *Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje kunigaikštijoje*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 235-262.

²³ В.А. Воронин, *К проблеме взаимоотношений православных и католиков в Великом княжестве Литовском в конце XIV – середине XVI в.*, „Исторический вѣстникъ” 2014, т. 7: *Литва, Русь и Польша XIII-XVI вв.*, s. 136-159.

W sytuacji międzynarodowej było wręcz przeciwnie. Ukraiński historyk Ołeksandr Kazakow uznał ucisk wyznaniowy i rozprzestrzenianie się katolicyzmu na ziemiach ruskich za przyczynę pogorszenia się stosunków litewsko-moskiewskich. Z drugiej strony wśród przyczyn przejścia ruskich książąt na stronę moskiewską i wybuchu wojny w 1500 r. widział wojskowo-polityczną presję Moskwy oraz chęć zdominowania wszystkich ziem ruskich przez Iwana III²⁴.

Teza o obronie religijnych praw ruskiej ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego była podstawowym argumentem legitymizacji moskiewskich wojen początku XVI w. Propaganda przedstawiała przejście książąt ruskich pod panowanie Moskwy jako dowód religijnego ucisku. Michaił Krom w najnowszej pracy na ten temat upatrywał przyczyn tej „dezercji” w sferze społeczno-politycznej, a nie cerkiewnej²⁵. To samo wynikało ze starszych badań²⁶.

Hieronim Grala zwrócił uwagę na różnice między narracjami propagandy a rzeczywistymi postawami moskiewskich władców i ich wojsk wobec ludności ruskiej. Duchowieństwo kijowskiej metropolii prawosławnej było traktowane przez Moskwian jako wrogi element ze wszystkimi tego konsekwencjami²⁷.

Warto również wspomnieć specjalistyczne opracowania badające religijny charakter wojen. Aleksandr Musin wykorzystał szeroki zakres materiałów archeologicznych i pisemnych, aby udokumentować chrystianizację ruskiej elity wojskowej²⁸. Podstawową pracę o religii i wojnach w Europie Środkowej napisał słowacki historyk Dušan Zupka²⁹. W Czechach temat religijnych rytuałów wojen badał Robert Antonín³⁰.

²⁴ О.О. Казаков, *Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р.*, „Український історичний журнал” 1998, ч. 5, s. 52-63; idem, *Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українськи землі*, Київ 1998, s. 5-7. Należy zauważyć, że badania naukowe Ołeksandra Kazakowa zostały ostro skrytykowane przez Wiktora Tiemuszewa (oskarżenie o plagiat). Zob. В.Н. Темушев, *op. cit.*, s. 24-26. Pozytywnie ocenił je jednak Jurij Aleksiejew, który w historiografii rosyjskiej jest wielkim autorytetem. Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 372.

²⁵ М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 33, 147-149.

²⁶ O. Bacus, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377-1514*, Lawrence 1957, s. 94-106; H. Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau*, Leiden 1955, s. 126-132.

²⁷ H. Grala, *Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach [et al.], Warszawa 1997, s. 51-67; X. Граля, *Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за „dominium Russiae” (конец XV-XVI вв.)*, [w:] *Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и 42-летию его архивной деятельности*, ч. 39, сост. П.И. Прудовский, Москва 2021, s. 44-73.

²⁸ А.Е. Мусин, *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*, Санкт-Петербург 2005.

²⁹ D. Zupka, *Meč a kríž. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe (10.-12. storočie)*, Bratislava 2021.

³⁰ R. Antonín, *Pre-, Intra-, and Postbellum Rites in High and Late Medieval Bohemia*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, s. 140-166.

Badania Aleksandra Musina i Iriny Moroz pokazały, jak zmieniała się koncepcja świętej wojny w ideologii politycznej na średniowiecznej Rusi – od jej braku w okresie przedmongolskim, poprzez przedstawianie tych, którzy walczyli z Tatarami, jako męczenników w XV w., aż po ideologię prowadzonych przez prawosławnych carów *milites Christi* w połowie XVI w.³¹ Yulia Mikhailova i Radosław Kotecki badali związek religii i działań wojennych na Rusi w okresie przed najazdem mongolskim. Ich prace są ważne dla dociekań na ten sam temat dotyczących końca średniowiecza³². Aleksiej Kaszkin i Gierman Kaptien przeanalizowali postawy bizantyjskiej teologii i myśli politycznej wobec działań wojennych, które miały swoją recepcję na Rusi. Średniowieczny dualizm walki fizycznej i duchowej miał swoje podstawy w Starym i Nowym Testamencie³³. Istnieje zgoda badaczy co do tego, że prawosławni duchowni byli częścią organizacji wojskowej na Rusi w XIV i XV w.³⁴

Badania historyczne udokumentowały, że moskiewska ekspansja była do pewnego stopnia sakralizowana. Obecny stan badań umożliwia zajęcie się tematami, które do tej pory były mało rozważane. Niewiele uwagi poświęcono religijnym rytuałom. Ciekawym aspektem propagandy i dyplomacji jest ich systematyczne przystosowanie do legitymizacji prowadzenia wojny i podbijania innych prawosławnych ziem.

Celem niniejszego artykułu jest analiza sposobu sakralizacji wojen przez moskiewskie elity polityczne i cerkiewne. Analizie zostaną poddane moskiewskie kampanie przeciwko Nowogrodowi (1471, 1477-1478) i Wielkiemu Księstwu

³¹ A.E. Мусин, *Milites Christi...*, s. 288-336; I. Moroz, *The Idea of the Holy War in the Orthodox World (On Russian Chronicles from the Twelfth-Sixteenth Century)*, „Questiones Medii Aevi Novae” 1999, vol. 4, s. 45-67; zob. też M.M. Кром, *Рождение государства. Московская Русь XV-XVI веков*, Москва 2018, s. 191-216.

³² Y. Mikhailova, *Praying Rulers, Elusive Clerics, and the Romano-Byzantine „Just War”: Interaction between Religion and Warfare in Pre-Mongol Rus*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, s. 3-47; R. Kotecki, *Pious Rulers, Princely Clerics, and Angels of Light: „Imperial Holy War” Imagery in Twelfth-Century Poland and Rus*, [w:] *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, eds. R. Kotecki, C.S. Jensen, S. Bennett, Leeds 2021, s. 159-188.

³³ Podział ten jest zgodny z biblijnym przykładem: Stary Testament koncentruje się przede wszystkim na fizycznej walce z wrogami Boga, którą Nowy Testament przekształca w duchową walkę z siłami zła. A.C. Кашкин, *Концепция священной войны в книге Второзаконие*, „Христианское чтение” 2013, № 2, s. 170-189; Г.Ю. Каптен, *Проблема сакрализации войны в византийском богословии и историографии*, Санкт-Петербург 2020, s. 18-68.

³⁴ Zasady kanoniczne zabraniały duchownym prawosławnym walczyć lub nosić broń, ale nie potępiały duszpasterskiej posługi biorącym udział w boju. А.Ю. Грачев, *К вопросу о роли и месте духовенства в военной организации Древней Руси*, „Псковский военно-исторический вестник” 2015, № 1, s. 43-47; Е.Д. Подвальнов, *Участие священнослужителей в военных походах Древней Руси. Канонические и правовые основания*, „Христианское чтение” 2024, № 2, s. 235-243. O obecności duchowieństwa w działaniach wojennych na łacińskim Zachodzie zob. D.S. Bachrach, *Military Chaplains and the Religion of War in Ottonian Germany, 919-1024*, „Religion, State and Society” 2011, vol. 39, no. 1, s. 13-31.

Litewskiemu (1500-1503, 1514). Należy bezpośrednio odnotować, że do analizy wybrano te wyprawy, podczas których miały miejsce decydujące wydarzenia³⁵. O sakralizacji tych działań wojennych źródła podają wystarczającą ilość informacji. Przełomowe zwycięstwa były uważane przez współczesnych za przejaw woli Boga, dlatego też były najbardziej celebrowane i rytualizowane. W artykule staram się odpowiedzieć na pytania:

- 1) W jaki sposób wojny z prawosławnymi były legitymizowane – jakich argumentów używano, jak były tworzone wizerunki wrogów w narracjach propagandy?
- 2) Jaka była rola rytuałów religijnych (modlitwy podczas działań wojennych, kult świętych i cudownych ikon)?
- 3) Jaka była rola duchowieństwa we wspieraniu prowadzenia wojny?

Wspomniane konflikty reprezentują najważniejsze wojny Moskwy z innymi prawosławnymi ziemiami za panowania Iwana III i Wasyla III. Podczas niektórych innych wydarzeń (Jarosław 1463, Rostów 1474, Nowogród 1476, Twer 1485, Psków 1510)³⁶ nie było walk na dużą skalę. Z tego powodu nie jest możliwe zbadanie rytuałów religijnych tych wojen. Niektóre walki kończyły się na tyle szybko, że Moskwianie nie musieli opracowywać propagandowych koncepcji wspierających wojnę. Zbadanie czasowo oddzielonych konfliktów pozwala prześledzić rozwój narracji uzasadniających konflikty i porównać różne strategie dyplomatyczne Moskwy. Ponadto, jak zostanie to udokumentowane poniżej, wyprawy przeciwko Nowogrodowi miały pod wieloma względami (z dyplomatycznego i politycznego punktu widzenia) antylitewski charakter³⁷.

Jestem przekonany, że większość historyków (Nikołaj Borisow, Aleksandr Musin, John L. Fennell) nazywa niektóre kampanie Iwana III i Wasyla III świętymi wojnami lub krucjatami ironicznie. Zawsze używali tych terminów w cudzysłowie i w kontekście, w którym wskazywali na zasadniczą różnicę między propagandą a rzeczywistymi wydarzeniami. Wojny moskiewskie nie pasują nawet do szerszej definicji świętych wojen, wedle której muszą one być toczone głównie z powodów religijnych i muszą mieć konkretne cele religijne³⁸. Z tego powodu w tekście unikam używania do opisu badanych konfliktów terminu „święta wojna”. Bliższe historycznej rzeczywistości jest traktowanie moskiewskich wojen z Nowogrodem i Wielkim Księstwem

³⁵ Zwycięstwo Moskwian nad rzeką Szeloną (14 lipca 1471 r.) i nad rzeką Wiedroszą (14 lipca 1500 r.), podbój Nowogrodu (styczeń 1478 r.) i Smoleńska (lipiec 1514 r.) oraz klęska Moskwian pod Orszą (8 września 1514 r.).

³⁶ Na temat „zbierania ziem ruskich” w czasach Iwana III i Wasyla III zob. С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 1, т. 1-4, Санкт-Петербург 1895-1896, s. 1349-1392, 1441-1496, 1581-1650; Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 198-380, 459-500.

³⁷ Z tego powodu oba konflikty były badane razem już przez Giennadija Karpowa, pierwszego historyka, który poświęcił im osobną publikację. Zob. Г.Ф. Карпов, *История борьбы Московского государства с Польско-литовским 1462-1508*, ч. 1-2, Москва 1867 (reprint: Москва 2015).

³⁸ С.М. Gaposchkin, *Invisible Weapons: Liturgy and the Making of Crusade Ideology*, Ithaca 2017, s. 11.

Litewskim jako wojen terytorialnych i drapieżnych, tak jak zauważył już Fryderyk Papée³⁹. Wyprawy te Moskwa wykorzystała do zdobycia bogactwa handlowych centrów (Nowogród, Smoleńsk)⁴⁰. Oprócz własnego zysku równie ważne dla Moskwian było, aby ziemie ruskie nie podlegały Jagiellonom. Praktyczna dla przyszłych badań jest analiza sakralizacji wojen zaproponowana przez Jurija Aleksiejewa⁴¹. Polega na badaniu roli duchowieństwa, rytuałów i propagandy dyplomatycznej. Metodę badań doskonale opisał Dušan Zupka⁴².

Niniejszy artykuł podzielony został na dwie części, z których pierwsza zajmuje się ogólnym poziomem konfliktów (dyplomacją i propagandą), a druga bada poziom lokalny (rytuały w prowadzeniu wojen i rolę duchowieństwa).

1. Rola wyznań w legitymizacji wojen

W drugiej połowie XV w. Wielkie Księstwo Moskiewskie definitywnie uzyskało suwerenność od tatarskich chanów z Saraja. Udana wyprawa przeciwko Kazaniu i dobre stosunki z chanem krymskim Mengli Girejem (1469-1515) zabezpieczyły wschodnią i południową granicę państwa⁴³. Pozwoliło to na bojowe działania moskiewskich wojsk na dużą skalę na prawosławnym terytorium w ramach programu politycznego „zbierania ziem ruskich”, którymi w większości władała dynastia Jagiellonów. Częścią działań była ideologiczna legitymizacja tych wojen.

Polityczna ideologia Moskwy została wpisana w oficjalne wielkooksiężące latopisy. Dla przełomu XV i XVI w. ważne są *Moskiewski latopisarski zwód końca XV wieku*⁴⁴, *Latopisarski zwód roku 1497* i *Latopisarski zwód roku 1518*⁴⁵. Jedynym

³⁹ F. Papée, *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, t. 1: *Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1904, s. 48.

⁴⁰ Ruskie latopisy zawierają informacje o powszechnych grabieżach podczas wojen. Zob. В.Л. Янин, *op. cit.*, s. 320-330; В.Н. Темушев, *op. cit.*, s. 53-78; Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 202, 380, 405, 428-429; Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 301-302, 494-495. Polsko-litewska tradycja kronikarska również podkreślała, że głównym zajęciem Moskwian było – po ich wysokim opodatkowaniu – wielkie wywożenie towarów, złota, srebra i ludzi z podbitych terytoriów. Zob. *Kronika Polska Marcina Bielskiego. Nowo Przez Ioach. Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597 (Biblioteka Jagiellońska, St. Dr. Cim. 8176), s. 473-474, 523-524. Ten rodzaj wojny drapieżnej był skierowany na łupy wojenne, które zwiększyły bojową zdolność Moskwy i wsparły prowadzenie kolejnych wojen.

⁴¹ Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 98-99.

⁴² D. Zupka, *op. cit.*, s. 24-64.

⁴³ Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 36-95; Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 382-458; Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 162-163; К.В. Базилевич, *op. cit.*, s. 102-220.

⁴⁴ *Полное собрание русских летописей* (dalej: ПСРЛ), т. 25: *Московский летописный свод конца XV века*, ред. М.Н. Тихомиров, Москва–Ленинград 1949.

⁴⁵ ПСРЛ 28: *Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г.*, ред. М.Н. Тихомиров, Москва 1963, s. 11-160 (*Летописный свод 1497 г.*), 165-355 (*Летописный свод 1518 г.* –

latopisem, który zawiera informacje o XV w. nieznanne z innych źródeł, jest *Latopis sofijski drugi*⁴⁶. Ten latopis obejmuje *Zwód roku 1518*, uzupełniony przez duchowieństwo moskiewskiego soboru o wiele starszych relacji z metropolitalnego archiwum. Interesującą cechą źródła jest moralna krytyka działań moskiewskich władców⁴⁷. Prawdopodobnie w pierwszych latach działania moskiewskiego metropolity Daniela (1522-1539) powstał w jego kancelarii *Latopis joazafowski*. Zawiera on kompilację oficjalnych wielkksiążęcych latopisów, ale także ogłód cerkiewnej hierarchii i ideologizację konfliktu z Litwą⁴⁸. Cennym źródłem jest *Skazanie o kniazjach wladimirskich*. Dzieło to, powstałe na dworze Wasyla III w latach dwudziestych XVI w., zawiera oficjalną propagandę wielkksiążęcą⁴⁹. Tam, gdzie to konieczne, korzystam również z późniejszych źródeł narracyjnych – przede wszystkim z *Latopisu nikonowskiego*⁵⁰. Ten obszerny zwód został napisany w połowie XVI w. jako oficjalna kompilacja zawierająca narrację dworu Iwana IV (1533-1584)⁵¹.

Dla badań nad sposobem, w jaki legitymizowano wyprawę przeciwko Nowogrodowi Wielkiemu w latach siedemdziesiątych XV w., ważne są dwa fragmenty latopisów. Pierwszy fragment tekstu o wyprawie z 1471 r. był częścią oficjalnego *Moskiewskiego latopisarskiego zwodu końca XV wieku*. Prawdopodobnie został napisany krótko po wydarzeniu (najpóźniej w 1474 r.). Drugi fragment, z *Latopisu sofijskiego drugiego* – podobny w strukturze do pierwszego – był powiązany z kancelarią soboru moskiewskiego. Według Władimira Kuczkinia powstał jeszcze przed zimą roku

Уваровская летопись). Zob. komentarz w: Я.С. Лурье, *Две истории Руси XV века: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства*, Санкт-Петербург 1994, s. 18.

⁴⁶ ПСРЛ 6/2: *Софийская вторая летопись*, ред. Археограф. Коммисс., Санкт-Петербург 1853, s. 119-276. Zob. komentarz w: Я.С. Лурье, *Две истории Руси...*, s. 19.

⁴⁷ Według Arsenija Nasonowa i Jakowa Lurjego autorem większości tekstów *Latopisu sofijskiego drugiego* dotyczących lat 1462-1482 był urzędnik soboru moskiewskiego Rodion Kożuch. Jakow Lurje uważał, że niektóre nieoficjalne części latopisu zawierające krytykę Wasyla II i Iwana III mogły powstać w cerkiewnym środowisku poza kręgami metropolitalnymi i arcybiskupimi – być może w jednym z monasterów. Zob. Я.С. Лурье, *Общерусские летописи XIV-XV вв.*, Ленинград 1976, s. 237-240.

⁴⁸ *Иоасафовская летопись*, ред. М.Н. Тихомиров, А.А. Зимин, Москва 1957, s. 10-12; zob. komentarz w: М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 39.

⁴⁹ *Сказание о князьях владимирских*, [w:] *Памятники литературы древней Руси* (dalej: ПЛДР) [6]: *Конец XV – первая половина XVI века*, ред. Л.А. Дмитриев, Д.С. Лихачев, Москва 1984, s. 422-435.

⁵⁰ ПСРЛ 12: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, ред. С.Ф. Платонов при участии С.А. Адрианова, Санкт-Петербург 1901; ПСРЛ 13: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, половина 1, ред. С.Ф. Платонов при участии С.А. Адрианова, Санкт-Петербург 1904; ПСРЛ 37: *Устюжские и Вологодские летописи XVI-XVIII вв.*, ред. Б.А. Рыбаков, Ленинград 1982.

⁵¹ Używam tego latopisu, ponieważ zawiera inne nieznanne źródła, a jego pierwotna wersja została według badaczy napisana w latach dwudziestych XVI w. Я.С. Лурье, *Две истории Руси...*, s. 19.

1472-1473⁵². Wiele informacji o stosunkach dyplomatycznych podczas wojen moskiewsko-litewskich zawierają również *posolskie knigi*⁵³.

Stosunki z Jagiellonami jako zdrada prawosławia

W połowie XV w. Nowogród Wielki pokazywał swoją niechęć do podporządkowania się moskiewskim władcom, którzy formalnie byli dziedzicznymi książętami nowogrodzkimi. W latach sześćdziesiątych XV w., na początku panowania Iwana III, bogata republika bojaraska odmówiła płacenia Moskwie podatku (*чёрна кунa*)⁵⁴. Na przełomie roku 1470 i 1471 doszło do dyplomatycznego rozdzwiewu między Moskwą a Nowogrodem⁵⁵. Nowogrodzianie kontynuowali tradycyjnie utrzymywane kontakty z Wielkim Księstwem Litewskim⁵⁶. Moskwianie oskarżali Nowogrodzian o „prośnienie go [polskiego króla – przyp. aut.] o księcia” (*прося у него князя*)⁵⁷. Jedyną konsekwencją negocjacji było to, że od listopada 1470 r. do marca 1471 r. w Nowogrodzie przebywał ruski książę Michał Olelkowicz (brat księcia kijowskiego Semen), wysłany jako namiestnik przez Kazimierza Jagiellończyka⁵⁸. Na czele pro-litewskich bojarów nowogrodzkich stała w tym czasie Marta Borecka i jej synowie. Grupa, która zdobyła przewagę na wiecu, opracowała projekt przyjęcia władzy króla polskiego z poszanowaniem starych swobód⁵⁹. W traktacie wyraźnie widać obawę Nowogrodu przed zbliżającym się moskiewskim atakiem i próbę uzyskania ochrony od wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁰.

⁵² V.A. Kuchkin, *op. cit.*, s. 356; Я.С. Лурье, *Две истории Руси...*, s. 129-130.

⁵³ Opublikowane w: *Сборник Императорского Русского исторического общества* (dalej: СИРИО), т. 35: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовскимъ*, т. 1: *Съ 1487 по 1533 годъ*, ред. Г.Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1882.

⁵⁴ V.A. Kuchkin, *op. cit.*, s. 359.

⁵⁵ ПСРЛ 25, s. 284. Пор. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 225-234.

⁵⁶ J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 33-35; А.Е. Мусин, *Загадки дома Святой Софии...*, s. 82-91.

⁵⁷ ПСРЛ 6/2, s. 191.

⁵⁸ Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 177-179; J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 330.

⁵⁹ Tekst traktatu został opublikowany w: *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* (dalej: ГВНП), ред. С.Н. Валк, Москва-Ленинград 1949, № 77, s. 129-132. Wśród historyków toczy się debata na temat istnienia i znaczenia traktatu litewsko-nowogrodzkiego. Traktat prawdopodobnie powstał w Nowogrodzie wiosną 1471 r., ale nie został zatwierdzony przez Kazimierza Jagiellończyka. Zob. Я.С. Лурье, *Две истории Руси...*, s. 141-142; Р.Г. Скрынников, *Иван III...*, s. 98; J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 40-41. Inni historycy uważali, że traktat został faktycznie zawarty, zob. В.Л. Янин, *op. cit.*, s. 322-323; А.Е. Мусин, *Загадки дома Святой Софии...*, s. 103; Т. Manusadžianas, *op. cit.*, s. 220. Lew Czeriepnin uważał nawet traktat za polityczne i cerkiewne podporządkowanie Nowogrodu Litwie, zob. Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках*, Москва 1960, s. 855-857.

⁶⁰ ГВНП, № 77, s. 130.

Najpóźniej w połowie maja Iwan Wasiljewicz postanowił rozwiązać konflikt zbrojnie⁶¹. Świadczy o tym jego list do mieszkańców Pskowa, w którym wzywał ich do przyłączenia się do przygotowywanego ataku na Nowogród. W liście tym (datowanym na 23 maja 1471 r.) Iwan III wyjaśniał, że wyprawa rozpoczęła się, ponieważ Nowogrodzianie „porzucili mnie dla polskiego króla” (*отсмынают от меня за короля*)⁶². Nowogrodzki arcybiskup-elekt Teofil (1470-1480) oskarżony był z kolei o nawiązywanie kontaktów z kijowskim metropolitą całej Rusi Grzegorzem Bułgarem (1458-1473) celem uzyskania zatwierdzenia swojego urzędu⁶³.

Zarzutem, który można uznać za główny argument wypowiedzenia wojny, było naruszenie (nadanych przez Boga) praw Iwana III do jego patrymonium (*вотчина*). Zarzuty te zostały przedstawione przez moskiewskie poselstwa dyplomatyczne do Nowogrodu wiosną 1471 r., a następnie były włączone do narracji oficjalnych kronik⁶⁴. Relacje Nowogrodu z Wielkim Księstwem Litewskim na przełomie lat 1470-1471 moskiewskie elity najwyraźniej uznały za przejście Nowogrodu pod panowanie króla polskiego. Dlatego propaganda moskiewskiego wielkoksiążęcego dworu poświęciła tak wiele wysiłku, aby udowodnić, że członkowie dynastii Rurykowiczów zawsze byli jedynymi prawowitymi władcami ruskich ziem, a więc także Nowogrodu Wielkiego⁶⁵. Działania prolitewskiej grupy nowogrodzkich bojarów można więc było przedstawić Moskwanom jako wystąpienie przeciwko świętemu kultowi przodków, ważnej części ruskiej kultury.

Współcześni byli wrażliwi na cerkiewny charakter sporu. Wydarzenie dotyczyło praw moskiewskiego metropolity Filipa do jurysdykcji nad Nowogrodem. Tomas

⁶¹ Dyskusja na temat faktycznych powodów rozpoczęcia wojen wskazuje na kilka czynników. Zob. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 225-234. Aleksandr Musin wskazał, że powodem rozpoczęcia wojen była rosnąca centralizacja władzy Iwana III na wszystkich terytoriach znajdujących się pod jego wpływem, zob. А.Е. Мусин, *Загадки дома Святой Софии...*, s. 101. Lew Czeriepnin uważał natomiast, że atak Moskwy był reakcją na przejście Nowogrodu pod rządą Wielkiego Księstwa Litewskiego, zob. Л.В. Черепнин, *op. cit.*, s. 855-859. Jurij Aleksiejew za przyczynę wojny również uznał wspomniany traktat, zob. Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 100. Jednakże wyniki badań potwierdzają, że traktat został napisany znacznie później, już podczas konfliktu dyplomatycznego z Moskwą. Zob. Я.С. Лурье, *Две истории Руси...*, s. 141; Р.Г. Скрынников, *Иван III...*, s. 98.

⁶² List został włączony do *Moskiewskiego latopisarskiego zводу końca XV wieku*. Zob. ПСРЛ 25, s. 286.

⁶³ ПСРЛ 25, s. 286: „[...] и архиепископа своего ставити им у его митрополита Григорья Латынина суща”. Zob. też ПСРЛ 6/2, s. 191.

⁶⁴ ПСРЛ 25, s. 285-286. *Sofijski drugi latopis* informuje o tym: „[...] не восхотѣша подѣ православнымъ царемъ быти хрестыанскимъ государемъ великимъ княземъ Иваномъ Васильевичемъ, въ державѣ быти, и у истиннаго пастыря и учителя Филипа митрополита всея Руси себѣ учителя примати”. ПСРЛ 6/2, s. 191.

⁶⁵ Oficjalna narracja latopisu, a także wcześniejsza dyplomacja moskiewska odwoływały się do ciągłości rządów Iwana III w Nowogrodzie i na „wszystkich ziemiach ruskich” od Ruryka i Włodzimierza Wielkiego. Ta narracja zaprzeczała faktowi, że większość ziem ruskich była pod rządami dynastii Jagiellonów (Giedyminowiczów). ПСРЛ 25, s. 285.

Manusadżianas zauważył, że sytuacja była postrzegana przez Moskwę jako przystąpienie Domu św. Zofii do unii florenckiej (co Moskwianie uznawali za „konwersję na katolicyzm”)⁶⁶. Według oficjalnej narracji *Moskiewskiego latopisarskiego zводу końca XV wieku* religijny charakter nowogrodzkiej „zdrady” polegał na rzuceniu się chrztu otrzymanego od św. Włodzimierza (978-1015). Pragnienie Nowogrodzian zachowania niezależności od wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III zostało przedstawione jako destabilizacja tradycyjnego porządku świata (*смарина*), który został dany przodkom przez Boga⁶⁷.

W przygotowaniu legitymizacji konfliktu z Nowogrodem uczestniczyło kilka osób. Iwan Wasiljewicz organizował pracę i określił główne tezy propagandy. Przygotowanie historycznego i prawnego kontekstu zarzutów powierzono Szczepanowi (Stefanowi) Borodatemu, doświadczonemu urzędnikowi służącemu wielkoksiężnej-macie Marii Jarosławnie⁶⁸. Bez wątpienia metropolita Filip i krąg jego współpracowników (wśród nich urzędnik Rodion Kozuch), a później metropolita Geroncjusz (1473-1489) również pracowali nad legitymizacją wojny⁶⁹. Zarzuty z kilku listów Filipa do Nowogrodu zostały uwzględnione w narracji oficjalnych latopisów⁷⁰.

Traktaty pokojowe zwykle mówią wiele o powodach, dla których agresor rozpoczął wojnę⁷¹. Wyprawa Iwana III przeciwko Nowogrodowi w 1471 r. została formalnie zakończona traktatem z Korostina (*Коростынский договор*), zawartym 11 sierpnia⁷². Najważniejszym punktem traktatu było to, że Nowogrodzianie zostali zmuszeni do wyrzeczenia się wszelkich stosunków z polskim królem i metropolitą

⁶⁶ T. Manusadżianas, *op. cit.*, s. 223-224. Por. ПСРЛ 25, s. 285: „нынѣча от христіанства отступае к Латынству чрес крестное целование”. *Latopis sofijski drugi* informuje, że Nowogrodzianie „восхотѣша Латынскому королю и митрополиту работати, [...] Господи, въ твоей церкви соборной именоватися и поминати [...]” (ПСРЛ 6/2, s. 192), co można interpretować jako poddanie się metropolii kijowskiej.

⁶⁷ ПСРЛ 25, s. 285. Dla średniowiecznego człowieka dawna tradycja stosunków społecznych była bardzo ważna i zmiany były postrzegane negatywnie. O roli tradycji w średniowiecznej Europie Wschodniej zob. А.И. Груша, *Традиция и её преодоление. Русь и Великое Княжество Литовское в XII – первой трети XVI в.*, Vilnius 2024, s. 9-24, 398-401.

⁶⁸ Został wybrany ze względu na swoje umiejętności czytania starych latopisów. ПСРЛ 6/2, s. 192; por. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 236.

⁶⁹ W maju 1471 r. Iwan III zwołał sobór, na którym wojnę poparli najwyżsi obecni hierarchowie cerkiewni Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Zob. Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 98. Źródła dokumentują, że rady metropolitów Filipa i Geroncjusza były za rozpoczęciem wypraw. ПСРЛ 25, s. 286, 310.

⁷⁰ Listy w Г.Ф. Карпов, *История борьбы...*, s. 85-86; ИЛ, s. 67-68. Por. ПСРЛ 25, s. 285 i ПСРЛ 6/2, s. 192.

⁷¹ Bogactwo Nowogrodu stanowiło kuszącą zdobycz. 9 sierpnia 1471 r. Nowogrodzianie (a zwłaszcza Dom św. Zofii) zostali zmuszeni do złożenia przysięgi wypłacenia Iwanowi III ogromnej sumy 15,5 tys. srebrnych rubli. Musiało być upokarzające dla nowogrodzkiego arcybiskupstwa, że płatność miała zostać dokonana w czterech ratach podczas największych z chrześcijańskich świąt. ГВНП, № 25, s. 44.

⁷² Opublikowany w: ГВНП, № 26-27, s. 45-51.

kijowskim⁷³. Arcybiskupi nowogrodzcy mieli być w przyszłości zatwierdzani jedynie przez metropolitów moskiewskich⁷⁴.

Propaganda moskiewska głosiła więc, że celem wyprawy 1471 r. było naprawienie niesprawiedliwości, a zatem stanowiła ona wojnę sprawiedliwą. W źródłach nowogrodzka „zbrodnia” jest określana jako *измена*, a Nowogrodzianie – jako *отступники*⁷⁵. Pierwsze oskarżenie odnosi się do określonego kontekstu ewentualnego sojuszu Nowogrodzian z polskim królem, drugie zaś – do kontaktów z metropolitą kijowskim. W oficjalnej moskiewskiej retoryce dyplomatycznej słowa te stały się językową reprezentacją uzasadnionego *casus belli*.

Moskiewskie elity powtarzały te same argumenty w kolejnych sprowokowanych konfliktach (jak i w trakcie tymczasowego pokoju), mających na celu stopniowe zduszenie oporu stawianego przez antymoskiewsko nastawionych Nowogrodzian. W kampaniach karnych w latach 1477-1478 i 1479-1480 moskiewska dyplomacja i propaganda czerpały z już opracowanych narracji. Według nich Iwan III poprzez wojny bronił prawosławia⁷⁶.

Wyprawa wojenna w latach 1477-1478 była w oficjalnej narracji moskiewskiej przedstawiana jako sprawiedliwa kara dla Nowogrodu za zdradę. W źródłach pojawiają się krótkie oskarżenia Nowogrodzian (*отступники*, *измена*, *преступники*)⁷⁷. Według niektórych nieznanych źródeł (zachowanych w XVIII-wiecznych dziełach Tatiszczewa) Nowogrodzianie rozpoczęli nowe negocjacje z polskim królem i ponownie zaprosili go do objęcia władzy⁷⁸. W tym kontekście ciekawy jest fakt, że podczas działań bojowych w 1478 r. wojska moskiewskie zaatakowały litewską administrację na przygranicznych ziemiach (Rżewa Pustaja i Wielikije Łuki), z których podatki (*черна куна*) były pobierane wspólnie przez Nowogród i Wielkie Księstwo Litewskie. Litewscy namiestnicy zostali okradzeni, zabici, a ich rodziny wywiezione do Moskwy⁷⁹.

W październiku 1479 r. miała miejsce karna wyprawa przeciwko nowogrodzkiemu arcybiskupstwu, o której latopisy informują bardzo krótko. Władyka Teofil został aresztowany 19 stycznia 1480 r. i uwięziony w Monasterze Czudowskim na

⁷³ Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 246; J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 45; Р.Г. Скрынников, *Иван III...*, s. 101.

⁷⁴ ГВНП, № 26, s. 46.

⁷⁵ Słowa były postrzegane jako przestępstwo przeciwko Bogu i najwyższej moskiewskiej władzy świeckiej oraz cerkiewnej. ПСРЛ 25, s. 285-286; ПСРЛ 6/2, s. 191-192.

⁷⁶ J. Nikodem, *op. cit.*, s. 185.

⁷⁷ ПСРЛ 6/2, s. 206. Według *Moskiewskiego latopisarskiego zводу końca XV wieku* Iwan III „вѣоружается на свою отчину на отступников и крестного целования преступников, Новгородцев”. ПСРЛ 25, s. 310.

⁷⁸ К.В. Базилевич, *op. cit.*, s. 126.

⁷⁹ Zob. В.Н. Темушев, *op. cit.*, s. 50-53; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 240-241.

moskiewskim Kremlu⁸⁰. Bezpośrednie przyczyny nie są jasne. Zdaniem Nikołaja Borisowa Teofil, oficjalnie oskarżony o zdradę (*измена*), był przeciwny konfiskatom cerkiewnych ziem i mienia przez Iwana III, które rozpoczęły się na dużą skalę w 1478 r.⁸¹ Jeśli oskarżenie w ogóle miało realne podstawy, nie jest wykluczone, że mogło odnosić się też do ewentualnego poszukiwania pomocy przez Teofila w Wielkim Księstwie Litewskim. Oficjalna wersja wydarzeń według wielkksiążęcego moskiewskiego dworu, zapisana w *Latopisarskim zwodzie roku 1497*, uzasadniała prześladowania władcy i jego otoczenia opozycyjnym stosunkiem wobec rządów Iwana III w Nowogrodzie i kontaktami z polskim królem⁸². Konstantin Bazilewicz uważał za realistyczne obie możliwe przyczyny tej wyprawy karnej (tj. kontakty z Wielkim Księstwem Litewskim i opór wobec konfiskat)⁸³. Rusłan Skrynnikow zwrócił uwagę na konflikt między władzami świeckimi a duchowieństwem w Moskwie, spowodowany konfiskatami w arcybiskupstwie nowogrodzkim⁸⁴.

Te stwierdzenia nie są sprzeczne z ówczesnymi wydarzeniami. W drugiej połowie 1479 r. Kazimierz Jagiellończyk oferował wsparcie dwóm braciom Iwana III, którzy zbuntowali się przeciwko Iwanowi w lutym 1480 r. Borys i Andrzej Starszy wkroczyli na nowogrodzkie ziemie, bezskutecznie oczekując, że Nowogrodzianie przyłączą się do kampanii przeciwko Iwanowi Wasiljewiczowi. W tym czasie polski król prowadził ofensywną wschodnią politykę i zachęcał Achmata, chana Złotej Ordy, do wspólnego ataku na Moskwę⁸⁵.

Podbój Wielkiego Księstwa Twerskiego przez Moskwę w latach osiemdziesiątych XV w. był wspierany przez te same ideologiczne argumenty. Ostatnim przedstawicielem lokalnej dynastii był Michał III z Tweru (rządził w latach 1461-1485), który jako sojusznik Iwana III wziął udział w kampanii przeciwko Nowogrodowi. Stosunki z Moskwą pogorszyły się po tym, jak w 1483 r. Michał prawdopodobnie próbował poślubić wnuczkę Kazimierza Jagiellończyka i zawrzeć sojusz z Wielkim Księstwem Litewskim⁸⁶. W odpowiedzi na to 8-12 września 1485 r. Iwan III na czele moskiewskich wojsk podporządkował sobie Twer i zmusił go do poddania się Moskwie.

⁸⁰ ИЛ, s. 119. Inny latopis datuje wcześniej aresztowanie władcy, zob. ПСРЛ 25, s. 326.

⁸¹ Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 283, 288-291.

⁸² ПСРЛ 28, s. 148: „Князь же великий изыма архиепископа новгородскаго в Новѣгородѣ в коромолѣ, и посла его на Москву, и казну его взяша: множество злата и серебра и сосудов его; не хотяше бо тои владыка, чтобы Новѣгород был за великим князем, но за королем или за иным государем”.

⁸³ Zob. К.В. Базилович, *op. cit.*, s. 127.

⁸⁴ Р.Г. Скрынников, *Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991, s. 97-98.

⁸⁵ Zob. F. Papée, *Polska i Litwa...*, s. 48-65; H. Łowmiański, *op. cit.*, s. 241-246; К.В. Базилович, *op. cit.*, s. 129-131; Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 187-188, 191-192; Р.Г. Скрынников, *Иван III...*, s. 61-62, 76-80.

⁸⁶ Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 362-363.

Michał Borysowicz i część jego dworzan uciekli do Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁷. Według oficjalnego uzasadnienia wyprawy (znanego z późniejszych latopisów) Twer ponownie szukał sojuszu z polskim królem przeciwko Moskwie⁸⁸. Iwan III twierdził, że jego ludzie schwytali posłańca z Tweru, który niósł list do polskiego króla z propozycją sojuszu wojennego. Stało się to wygodnym pretekstem do długo planowanego podboju Tweru⁸⁹. Co ciekawe, oskarżenie zostało wycięte z tekstu oficjalnego *Moskiewskiego latopisarskiego zwodu końca XV wieku*, wkrótce po wydarzeniach napisanego na moskiewskim dworze wielkksiążęcy⁹⁰. Możliwe, że ten fakt wskazuje na regulację określonej narracji propagandy, która w czasie stopniowej integracji Wielkiego Księstwa Twerskiego z Wielkim Księstwem Moskiewskim nie służyła już potrzebom dynastii rządzącej.

Podczas wojen moskiewsko-litewskich oskarżenie o relację z Jagiellonami było również kilkakrotnie wykorzystane przeciwko prawosławnym Rusinom, którzy zostali zmuszeni do złożenia przysięgi wierności moskiewskiemu władcy. Hetman wielki litewski Konstanty Ostrogski (1460-1530) był opisywany w źródłach jako „zdrajca” (*измѣнникъ*), co odnosi się do jego ucieczki z Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w 1507 r. z powrotem do Litwy. Niechęć do służenia prawosławnemu „gosudarowi” Wasylowi III oznaczała również, że prawosławny Ostrogski, który był wysoko ceniony przez ówczesnych w Litwie za swoją głęboką pobożność, w oczach Moskwian był „bezbożny” (*безбожный*)⁹¹.

Za zdrajcę uznany został również smoleński władca Warsonofiusz. Powodem była jego korespondencja z polskim królem Zygmuntem, którego namawiał do wyzwolenia Smoleńska wkrótce po zajęciu miasta przez Moskwian⁹². Warsonofiusz został uwięziony w moskiewskim monasterze Przemienienia Pańskiego (na Wyspie Kamiennej) pod zarzutem „narzucania wiary katolickiej na patrymonium prawosławnego władcy”⁹³.

Na podstawie tych źródeł można przypuszczać, że w oczach Moskwian jakiegokolwiek sojusz między prawosławnymi a Jagiellonami oznaczał zdradę prawosławia, prawosławnego władcy, a w efekcie – konwersję na katolicyzm. Ponieważ Iwan III zaczął uważać się za obrońcę prawosławia, zbrojny atak był postrzegany jako uzasadniona odpowiedź na takie relacje.

⁸⁷ Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 200; Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 368-369.

⁸⁸ ИЛ, s. 125.

⁸⁹ ПСРЛ 12, s. 216-217. Por. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 366.

⁹⁰ ПСРЛ 25, s. 330. Latopis kończy się na roku 1492.

⁹¹ ПСРЛ 13/1, s. 23. Został schwytany po bitwie pod Wiedroszą w 1500 r., a następnie więziony przez długi czas w bardzo ciężkich warunkach. Został zmuszony do złożenia przysięgi wierności Wasylowi III i wstąpienia do jego służby. Zob. Т. Кемпа, *Дzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2003, s. 15-51.

⁹² Х. Граля, *op. cit.*, s. 56-57; М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 217-221.

⁹³ ПСРЛ 13/1, s. 22-23: „на православнаго государя отчину наводитъ Латынство”.

Wizerunki katolickich i prawosławnych wrogów Moskwian

W moskiewskich latopisach drugiej połowy XV w. pojawił się obraz nowego wroga – katolickich Polaków i Litwinów⁹⁴. Moskwa przestała postrzegać Tatarów jako najpoważniejsze zagrożenie dla swojego istnienia. Arcywrogiem, przygotowującym zniszczenie Moskwy i organizującym na nią atak z Inflant i Złotej Ordy, stał się polski król i dynastia Jagiellonów⁹⁵.

Wykorzystywanie zarzutu kontaktów z katolicyzmem jako uzasadnionego *casus belli* Moskwy przeciwko swoim sąsiadom w Europie Wschodniej miało kilka powodów. Tę zmianę w postrzeganiu katolicyzmu przyniosły wojny z Nowogrodem w latach 1471-1478. Jak zauważył Jakow Lurje, do *Moskiewskiego latopisarskiego zwodu końca XV wieku* zostały wprowadzone starsze antykatolickie teksty, które wcześniej były zakazane w oficjalnej narracji z powodu małżeństwa Iwana III z Zofią Paleolog i jego intensywnych kontaktów z Rzymem i kardynałem Bessarionem (1408-1472)⁹⁶.

W nowej, oficjalnej narracji sobór ferraro-florencki (1438-1445) i wysiłki Izydora zmierzające do ustanowienia jedności kościelnej na Rusi zostały przedstawione jako egzystencjalne zagrożenie dla wiary prawosławnej, której bronili tylko moskiewscy władcy⁹⁷. Autorski zamiar wzmocnienia negatywnego wizerunku łacinników można dostrzec w całym *Moskiewskim latopisarskim zwodzie końca XV wieku*. Np. do latopisu został inkorporowany długi fragment o zdobyciu Konstantynopola (1204) przez łacinników podczas czwartej krucjaty. Tekst zawiera żywe opisy horroru, gdy krzyżowcy plądrowali metropolię z jej starożytnymi monasterami i cerkwiąmi. Przypominano, że święte miejsca zostały sprofanowane w taki sposób, że był to również atak na prawosławie⁹⁸.

⁹⁴ Zob. А.Л. Хорошкеич, *Католики в представлениях русских летописцев XIV-XV вв.*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)...*, s. 34-50.

⁹⁵ Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 195.

⁹⁶ Я.С. Лурье, *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в.*, Санкт-Петербург–Москва 1960, s. 370-372. Zob. też Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 180-181.

⁹⁷ Szczegółowa analiza znajduje się w: Н.А. Казакова, *Западная Европа в русской письменности XV-XVI веков. Из истории международных культурных связей России*, Ленинград 1980, s. 94-95.

⁹⁸ ПСРЛ 25, s. 101-103. O staroruskiej opowieści o zdobyciu Konstantynopola zob. Z.A. Brzozowska, *Opowieść o zdobyciu Konstantynopola przez uczestników czwartej wyprawy krzyżowej (6712/1204) w średniowiecznej ruskiej tradycji historiograficznej*, „Slavia Antiqua” 2016, t. 57, s. 109-151. Warto również zwrócić uwagę na podobieństwo fragmentu latopisu do bizantyjskiej polemiki Konstantyna Stilbesa *Przeciwko łacinnikom*, napisanej wkrótce po 1204 r. Rozdział VII pt. *Przeciwko łacinnikom* opisuje zniszczenie świętych miejsc Konstantynopola. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że latopis czerpał z tradycji ruskiej. Pełny tekst polemiki w: J. Darrouzès, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, „Revue des études byzantines” 1963, t. 21, s. 50-100 (o wydarzeniach 1204 r. zob. s. 81-86); kontekst historyczny w: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. J. Shepard, Cambridge 2019, s. 735-737.

Stworzenie tak silnego wizerunku arcywroga pomogło uzasadnić atak Moskwy na Nowogród i inne ziemie. Król polski i metropolita kijowski byli w percepcji duchowieństwa moskiewskiego soboru metropolitalnego „twoimi wrogami, o Panie” (*врагъ твоихъ, Господу*)⁹⁹. Oznaczało to, że kontakty prawosławnego Nowogrodu z Wielkim Księstwem Litewskim były rozprzestrzenianiem się niebezpiecznego zła na ziemie ruskie. Znakiem tego miało być porzucenie prawosławia. Jak kontynuuje narracja *Latopisu sofijskiego drugiego*, za tę wrogość wobec Boga „Pan ukarze ich [Nowogrodzian – przyp. aut.] według ich uczynków” (*и воздасть имъ Господь по дѣломъ ихъ*)¹⁰⁰.

W poprzednich konfliktach w *Slavia Orthodoxa* rzadko legitymizowano działania poprzez kwestionowanie prawosławnej wiary przeciwników¹⁰¹. Pod koniec XV i na początku XVI w. sytuacja była już inna. Prawosławni poddani króla polskiego byli uważani w Moskwie za zdrajców prawosławia. Metropolita kijowski Grzegorz został oskarżony o bycie agentem działającym na rzecz wpływów papieskich i polskich. Sobór metropolitalny moskiewski podważył jego wierność prawosławiu, nazywając go „Grzegorzem Łacinnikiem” (*у езо митрополита Григорья Латынина*) i twierdząc, że konwertował¹⁰².

Aby Moskwanie postrzegali innych wschodniosłowiańskich prawosławnych chrześcijan jako wrogów, moskiewskie elity musiały dehumanizować i konfesyjnie zdegradować ofiary swojej ekspansji wojennej. Podejście to działało, ponieważ dehumanizacja została umieszczona w kontekście ówczesnych ruskich przekonań religijnych i politycznych¹⁰³. W ruskiej literaturze z przełomu XV i XVI w. wspomniane

⁹⁹ ПСРЛ 6/2, s. 192. Nowogrodzianie „восхотѣша Латыньскому королю и митрополиту работати, имяномъ врагъ твоихъ, Господи, въ твоей церкви соборной именоватися и поминати [...]”.

¹⁰⁰ ПСРЛ 6/2, s. 191.

¹⁰¹ Taki problem nie występował na Rusi przedmongolskiej. Jeden z przypadków został odnotowany przez autora *Latopisu Ławrientiewskiego* w 1230 r. Przeciwnicy księcia Daniela Mściśławicza z Rusi Halickiej zostali opisani jako „bezbożnicy”, chociaż byli prawosławnymi bojarami. Sprawa ta powinna być jednak postrzegana jako retrospektywna narracja wydarzenia mnicha Laurentego, który skompilował tekst w 1377 r. Ta narracja nie została wykorzystana w programie politycznym księcia Daniela. Zob. A. Selart, *Orthodox Responses to the Baltic Crusades*, [w:] *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, eds. R. Kotecki, C.S. Jensen, S. Bennett, Leeds 2021, s. 275, przyp. 76.

¹⁰² Cytat z: ПСРЛ 25, s. 286; bezpośrednie oskarżenie o konwersję w: ПСРЛ 6/2, s. 191. Metropolita Grzegorz był znany jako bliski współpracownik Izydora i Bessariona. Osobiście uczestniczył w soborze ferraro-florenckim i wspierał zjednoczenie Kościołów. Jednak w przeciwieństwie do metropolitów moskiewskich Grzegorz został również zatwierdzony przez grecki patriarchat konstantynopoliński. Zob. O. Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Rome 1958, s. 85-87, 97-98.

¹⁰³ Pisarze średniowiecznych latopisów byli naturalnie skłonni do myślenia metaforami biblijnymi, na co wpływ miało ich wykształcenie. Na temat badań nad polityczną i religijną mentalnością Moskwan zob. A.V. Koreněvskij, *Kličová mytologémata ruského středověkého nábožensko-politického myšlení. Od Nového Jeruzaléma k Novému Konstantinovu hradu a Třetímu Římu*, [w:] *Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu*, ed. P. Boček, Praha 2019, s. 21-37; V.I. Petrenko, *The Development*

konflikty były traktowane jako istotna część historii świętej¹⁰⁴. Jak zauważył Aleksandr Musin, w narracjach analizowanych latopisów autorzy przepisali historię Żydów, dlatego osadzali wydarzenia z lat 1471, 1477 i 1478 w czasie biblijnym¹⁰⁵. Iwan III przygotowujący się do kampanii przeciwko Nowogrodowi został przyrównany w *Moskiewskim latopisarskim zwodzie końca XV wieku* do Dawida przygotowującego się do walki z Goliatem¹⁰⁶. Latopis zestawiał opór Nowogrodu wobec Iwana i wewnętrzne konflikty między mieszkańcami z żydowskim buntem i podbojem Jerozolimy w 70 r. przez Tytusa Flawiusza (późniejszego cesarza rzymskiego w 79-81 r.)¹⁰⁷.

W *Latopisie nikonowskim* moskiewski metropolita Filip, błogosławiący wojowników przed bitwą, porównywany został do biblijnego Samuela¹⁰⁸. Wykorzystanie biblijnych wyobrażeń było najprostszym sposobem na powiązanie nowo stworzonego obrazu wroga (Nowogrodzian) z obrazem starożytnych wrogów Boga (Filistynów) lub degradowanie łacinników na schizmatyków. Starozakonne wyobrażenia były już zintegrowane z ruską myślą polityczną i w pewnym stopniu znane niepiśmiennym z kazań.

Tak więc w *Latopisarskim zwodzie roku 1497* Nowogrodzianie zostali przedstawieni jako bałwochwalcy i odstępcy od wiary¹⁰⁹. Stawiało ich to poza ówczesnymi prawami, czego najważniejszą konsekwencją było to, że „wielki książę będzie walczył z nimi nie jako z chrześcijanami, ale jako z poganami i odstępcami od prawosławia”¹¹⁰. Inny przykład jest w *Latopisie sofijskim drugim*, w opisie bitwy nad rzeką Szeloną (14 lipca 1471 r.). Według relacji moskiewscy przywódcy wojskowi modlili się przed bitwą, aby Pan dał im zwycięstwo nad „nowymi odstępcami i zdrajcami” (*новыми отступники и измѣнники*)¹¹¹. Bitwa ta została porównana do walki Dawida z Filistynami i Gedeona z obcokrajowcami. Latopisy kojarzą każdego wrogi wizerunek Nowogrodzian z „łacińską herezją”¹¹². Możliwe, że dowódcy i duchowni, motywując zbrojnych do walki, mówili im, że idą walczyć z „łacinnikami”.

of the Concept of Authority within the Russian Orthodox Church [rozprawa doktorska, Durham University], Durham 2005, s. 93-143.

¹⁰⁴ Д.С. Лихачев, *Священная история в познавательных произведениях литературы Древней Руси*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 3: XI-XII века, ред. Д.С. Лихачев [et al.], Санкт-Петербург 1999, s. 5-8 (reprint: *Введение к чтению памятников древнерусской литературы*, ред. С.О. Шмидт, Москва 2004, s. 317-321).

¹⁰⁵ А.Е. Мусин, *Milites Christi...*, s. 315-317.

¹⁰⁶ ПСРЛ 25, s. 286.

¹⁰⁷ *Ibidem*: „И таково бѣ възмущение в них, яко же древле въ Иерусалимѣ бысть, егда предасть его господь в руцѣ Титовѣ, яко бо то ти тогда, тако и сии меж себя брань творяху”.

¹⁰⁸ ПСРЛ 12, s. 131.

¹⁰⁹ ПСРЛ 28, s. 125.

¹¹⁰ *Ibidem*: „И тако поиде на них князь великий, не яко на христиан, но яко на иноязычник и на отступник православия”.

¹¹¹ ПСРЛ 6/2, s. 192.

¹¹² *Ibidem*: „[Nowogrodzianie – przyp. aut.] иже восхотѣша православную вѣру хрестыанскую покорити и къ Латиньской ереси приложити [...]”.

Zachodni chrześcijanie byli często przedstawiani jako heretycy. Tę ideologiczną propagandę wielkksiążęcego dworu moskiewskiego można znaleźć też w *Opowieści o księżętach Włodzimierskich*. Dzieło kojarzyło „łacińską herezję” (латинскую ересь) z litewskimi władcami, których genealogia została opisana w bardzo obraźliwy sposób¹¹³. Walka z „łacińską herezją”, czyli z polskim katolicyzmem, była ważną częścią ideologicznego wsparcia dla podboju ziem ruskich. Zdobycie Smoleńska w 1514 r. przez moskiewskie wojska po długim oblężeniu zostało przedstawione w narracji *Latopisu joazafowskiego* jako wyzwolenie ludności „od złych łacińskich uroków i przemocy”¹¹⁴.

Dehumanizacja przeciwników była wzmacniana przez kojarzenie ich ze złem. Latopisy oskarżały Nowogrodzian o współpracę z samym diablem. Musieli być „nauczani przez diabła” (наученени дьяволом) w swoich działaniach¹¹⁵. Według moskiewskiego duchowieństwa Nowogrodzianie wyraźnie pokazali swoje zło, gdy działali „z własnej woli” (на своем поставити), sygnalizując w ten sposób arogancję i brak pokory, „nie bojąc się Boga” (Бога не боащся)¹¹⁶. Możemy porównać ten opis z Lucyferem i upadłymi cherubinami, którzy w swojej dumie zdradzili Boga, zwracając swoją wolę przeciwko Niemu [Ezechiel 28, 13-15].

Do pewnego stopnia słuszne może być twierdzenie, że te obrazy wroga były związane z ruskimi oczekiwaniami eschatologicznymi końca świata w roku AM 7000 (1492 r. n.e.)¹¹⁷. Dychotomia walki między synami Bożymi a synami ciemności jest częścią obrazów Apokalipsy św. Jana¹¹⁸. Moskwianie wierzyli, że prowadzenie niesprawiedliwych wojen w czasie zbliżającego się Sądu Ostatecznego może sprowadzić Boży gniew. Sądziło się, że upadek bizantyjskiego imperium był spowodowany utratą łaski Bożej z powodu akceptacji unii kościelnej z łacinnikami¹¹⁹. Dlatego „zbieranie ziem ruskich” przez moskiewskich władców wymagało stworzenia diabolicznego wroga i przekonania Moskwian o moralnym uzasadnieniu i Boskiej aprobachie dla tych wojskowych kampanii. W przeciwnym razie istniało ryzyko długotrwałego

¹¹³ ПЛДР [6], s. 431, 435.

¹¹⁴ ИЛ, s. 163: „Такожде и жены и дѣти межы себя обрадовався и побѣдоносному кресту и благовѣрному православному великому государю благодарственныя испущающе гласы, избавльпеса и свободившеса злыя латынския прелести и насилия, възрадовашя своему истинному пастырю и учителю православному великому государю, цѣловаху другъ друга”.

¹¹⁵ ПСРЛ 25, s. 285.

¹¹⁶ *Ibidem*. W tekście polityczna tradycja Nowogrodu jest przedstawiana jako symbol pychy i ignorancji: „Новгородстии людие невѣгласи государемъ зовут себѣ великимъ Новымгородомъ”. Nowogrodzianie zostali podobnie scharakteryzowani w narracji *Latopisu sofijskiego drugiego*, ПСРЛ 6/2, s. 191.

¹¹⁷ Podstawowa publikacja na ten temat: А.И. Алексеев, *Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – нач. XVI вв.*, Санкт-Петербург 2002, s. 45-130.

¹¹⁸ S. Slanicka, *Feindbilder. Die Darstellung des Kriegsgegners als negatives Spiegelbild*, [w:] *Kriegs / Bilder in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Hrsg. B. Emich, G. Signori, Berlin 2009, *Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 42, s. 94, przyp. 4.

¹¹⁹ A.V. Koreněvskij, *op. cit.*, s. 24-25.

upadku wewnętrznego autorytetu wielkich książąt moskiewskich. Proces, w którym moskiewskie elity tworzyły tekstowe wizerunki wrogów, nie różnił się od krucjat w zachodnim chrześcijaństwie¹²⁰. Propaganda wspierała Moskwian w postrzeganiu siebie jako wypełniających wolę Boga. Jak pisze fińska historyczka Sini Kangas, „ostatecznym celem [świętych wojen – przyp. aut.] było wykorzenienie heterodoksji do końca czasów”¹²¹. Sakralizacja wojen przez moskiewskie elity w rzeczywistości przygotowywała Moskwian do prowadzenia ich na dużą skalę.

Helena Moskiewska jako ofiara polityki Kremla

Małżeństwo Aleksandra Jagiellończyka i Heleny Moskiewskiej, córki Iwana III, zostało zawarte 15 lutego 1495 r.¹²² Jak zauważył Boris Griekow, Aleksander miał nadzieję, że małżeństwo spowolni ekspansję Moskwy; Iwan, z drugiej strony, miał nadzieję, że ją przyspieszy¹²³. Warunkiem Moskwy zawarcia małżeństwa było przyjęcie traktatu pokojowego (5 lutego 1494 r.), który potwierdzał, że rozległe ziemie na wschodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego, zdobyte przez Moskwę podczas pierwszej wojny litewsko-moskiewskiej, należą do Iwana III¹²⁴. Aby zakończyć konflikt z Moskwą, Litwa dokonała terytorialnych ustępstw w „nadziei na pokój i przyszłą przyjaźń”¹²⁵. Bezdzietne małżeństwo, które przetrwało 11 lat, aż do śmierci Aleksandra, zostało dokładnie przeanalizowane w naukowej literaturze. Dla tematu niniejszego artykułu ważna jest rola Heleny w polityce jej ojca w odniesieniu do wojen.

Od czasu małżeństwa Heleny i Aleksandra było oczywiste, że moskiewscy władcy rościli sobie prawo do ingerowania w sytuację międzywyznaniową w Litwie¹²⁶.

¹²⁰ Por. S. Kangas, *Defining and Confronting Evil in the Sources of the Crusades*, [w:] *Challenging Evil. Time, Society and Changing Concepts of the Meaning of Evil*, eds. J. Schlegel, B. Hansen, Oxford 2010, s. 152.

¹²¹ *Ibidem*, s. 155.

¹²² Zob. podstawowe informacje o małżeństwie w: Б.Н. Флоря, Елена Иоанновна, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 18, Москва 2008, s. 307-309; J. Garbacik, *Helena*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław-Warszawa 1960, s. 359-362.

¹²³ Б.Д. Греков, *op. cit.*, s. 202.

¹²⁴ O trudnych negocjacjach w sprawie cesji terytorium na rzecz Moskwy w styczniu i lutym 1494 r. zob. СИРИО 35, nr 24, s. 115-123. Tekst traktatu pokojowego opublikowano w: *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir Maskvos valstybės sutartys 1449-1556 metai*, sudarė M. Sirutavičius, Vilnius 2016, no. 2, s. 61-70; no. 3, s. 71-80, *Lietuvos užsienio politikos dokumentai, XIII-XVIII a.*

¹²⁵ Były to słowa Jana z Oświęcimia, osobistego spowiednika Aleksandra Jagiellończyka i rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego. *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*, Cracoviae [ca. 1507] (Biblioteka Narodowa w Warszawie, SD XVI.Qu.961), k. 4v: „[...] pacis et affutture amicitie fiducia paolo ante thoro matrimonialiter sibi constituit”.

¹²⁶ Zauważył to już Giennadij Karpow, zob. Г.Ф. Карпов, *op. cit.*, s. 234-235. Por. W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w I połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1499) (Dokończenie)*, „Ateneum Wileńskie” R. 7, 1930, s. 726-785.

Wysiłki Aleksandra i litewskiej rady panów, aby traktować wyznanie Heleny jako jej prywatną sprawę (jeśli możemy tak zinterpretować próbę zmiany małżeńskiej umowy), spotkały się z ostrym sprzeciwem ze strony moskiewskiej dyplomacji¹²⁷. Przed wyjazdem do Litwy Helena otrzymała od swoich rodziców szczegółowe instrukcje, jak powinna zachowywać się wobec różnych przedstawicieli litewskiego życia politycznego¹²⁸.

Na przełomie XV i XVI w. Helena odegrała ważną rolę w stosunkach litewsko-moskiewskich. Wynikało to z faktu, że Iwan III umiejętnie wykorzystywał prawosławie jako ideologiczne wsparcie dla swojej polityki¹²⁹. W drugiej połowie XV w. władcy Moskwy przyjęli rolę lokalnego patrona Cerkwi prawosławnej¹³⁰. W ich percepcji, opartej na bizantyjskiej tradycji, religia i polityka były nierozłączne. Jak wskazało kilku historyków, Moskwianie postrzegali Helenę jako personifikację prawosławia w Litwie¹³¹. Pobożna wielka księżna litewska stała się charyzmatyczną protektorką ludności prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim¹³², ale nie stała się moskiewskim narzędziem mającym służyć wewnętrznemu rozpadowi tego państwa, jak prawdopodobnie wyobrażał to sobie jej ojciec. Możliwe jest, że Iwan III poprzez córkę chciał zbudować promoskiewską grupę polityczną na litewskim dworze wielkksiążęcym¹³³.

Iwan Wasiljewicz prawdopodobnie planował również wykorzystać moskiewskich dworzan jego córki do usprawnienia pracy moskiewskiego wywiadu¹³⁴. Po ślubie Helena naturalnie utrzymywała korespondencję z rodzicami. Iwan zmuszał jednak córkę do otrzymywania tajnych poselstw z Moskwy bez wiedzy Aleksandra. Celem było zdobycie informacji na temat polityki Jagiellonów i wewnętrznej sytuacji w Wielkim Księstwie Litewskim¹³⁵. Nie jest jasne, dlaczego w sierpniu 1495 r. Iwan III nakazał moskiewskim dworzanom Heleny powrót. Z wielką księżną

¹²⁷ F. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949 (reprint: 1999), s. 18-19; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 160-161.

¹²⁸ P. Boček, *op. cit.*, s. 297; J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 156; G. Mickūnaitė, *op. cit.*, s. 184-185.

¹²⁹ P. Boček, *op. cit.*, s. 287-308; G. Rutkowska, *op. cit.*, s. 265-270; K. Chojnicka, *Idee towarzyszące...*, s. 37-52; eadem, *Narodziny rosyjskiej...*, s. 162, 175-176.

¹³⁰ Podobny proces można było zaobserwować w różnych częściach dawnej wspólnoty bizantyjskiej po upadku Konstantynopola. Zob. *The Cambridge History...*, s. 880.

¹³¹ G. Mickūnaitė, *op. cit.*, s. 190; J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 162-163. Por. СИРИО 35, nr 76, s. 416-417.

¹³² G. Rutkowska, *op. cit.*, s. 278-292; A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 196.

¹³³ F. Papée, *Aleksander...*, s. 31; X. Граля, *op. cit.*, s. 49; P. Boček, *op. cit.*, s. 301. Pavel Boček zwracał uwagę na gniew Iwana III zauważalny w dyplomacji z Litwą latem 1495 r. Według historyka wielki książę zdał sobie sprawę, że pomimo małżeństwa córki nie zyskał tak dużego autorytetu wśród prawosławnej ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak sobie wyobrażał.

¹³⁴ J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 158-159: „Ivan had intended (the Muscovites attached to the Helena) to be the nerve centre of the Muscovite intelligence system in the enemy's capital”.

¹³⁵ Np. misja M. Pożogina w maju 1495 r. СИРИО 35, nr 37, s. 197-199. Zob. więcej w: I. Nițescu, *op. cit.*, s. 115-117; P. Boček, *op. cit.*, s. 299-301; Por. К.В. Базилевич, *op. cit.*, s. 365-368.

pozostał tylko duchowny Tomasz i dwóch diakonów¹³⁶. W 1497 r. także oni zostali jednak odesłani do Moskwy i zastąpił ich nieznany duchowny z Wilna¹³⁷.

Ważnym punktem sporu dyplomatycznego między Aleksandrem i Iwanem III był brak budowy cerkwi (*церкев греческого закона*) dla Heleny, do czego zobowiązała się strona litewska podczas negocjacji ślubnych¹³⁸. Aleksander argumentował, że prawo zakazujące budowy nowych cerkwi obowiązywało w Wilnie przez 100 lat¹³⁹. Historycy różnią się w swoich poglądach na temat odmowy budowy świątyni. Antoni Mironowicz zwrócił uwagę, że Aleksander pozwalał na budowę nowych cerkwi i monasterów w Litwie¹⁴⁰. Franciszek Sielicki pisał, że Helena sama zrezygnowała z budowy świątyni. W Wilnie mogła chodzić do cerkwi, która znajdowała się w pobliżu zamku¹⁴¹.

Możliwe, że Aleksander nie chciał dawać Moskwie możliwości wysyłania duchownych z metropolii moskiewskiej. Aleksander musiał mieć żywe wspomnienie zachowania moskiewskiego duchowieństwa podczas jego ślubu, które z pewnością go upokorzyło. Moskwanie zakłócili wcześniej ustaloną ceremonię bez szacunku dla wielkiego księcia litewskiego. Kapłan Tomasz i diakoni odmówili posłuszeństwa poleceniu Aleksandra, by nie zakłócać katolickiej liturgii głośnym śpiewem¹⁴². Jak zauważył John L. Fennell, przedstawiciele prawosławnej kijowskiej metropolii nie odważyliby się na taką bezczelność (*tactless and provocative behaviour*) wobec swojego władcy¹⁴³.

Jak pokazują poprzednie podrozdziały niniejszego artykułu, Moskwanie odmówili uznania poddanych Jagiellonów za prawosławnych. Remigijus Černius w swoim interesującym artykule wskazał, że prawosławni metropolii kijowskiej wspominali patriarchów Konstantynopola podczas liturgii, Moskwanie – nie¹⁴⁴. Obecność moskiewskich duchownych na dworze wielkiego księcia z wielu powodów podważała jurysdykcję kijowskiej metropolii i osłabiała kontrolę Aleksandra nad sytuacją wyznaniową w Litwie. Z drugiej strony gniew Iwana III, że Aleksander wypędził wszystkich prawosławnych z dworu Heleny, miał logiczny sens z moskiewskiego punktu widzenia. W rzeczywistości chociaż kilka ważnych stanowisk na jej dworze

¹³⁶ СИРИО 35, nr 40, s. 210. John L. Fennell pisze, że Iwan martwił się ryzykiem przejścia zachodnich obyczajów przez bojarów. Co więcej, ich wygodny pobyt w Wilnie zaprzeczał moskiewskiej propagandzie o ucisku prawosławnych w Litwie. Zob. J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 159.

¹³⁷ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 197; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 166.

¹³⁸ Np. skarga Iwana z sierpnia 1495 r. СИРИО 35, nr 40, s. 206.

¹³⁹ СИРИО 35, nr 36, s. 191.

¹⁴⁰ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 197.

¹⁴¹ F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki wyznaniowe w XV wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1996, t. 44, z. 7, s. 217.

¹⁴² R.E. Martin, *op. cit.*, s. 363-365; G. Rutkowska, *op. cit.*, s. 284.

¹⁴³ J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 157-158.

¹⁴⁴ R. Černius, *op. cit.*, s. 244-245.

zajmowali katolicy, to jednak większość dworu była prawosławna¹⁴⁵. Według Černiusa problem polegał jednak na tym, że Iwan III chciał, aby otaczali ją moskiewscy prawosławni¹⁴⁶. Biorąc to pod uwagę, można uznać za wysoce prawdopodobne, że Iwan nalegałby na wysłanie duchownych z Moskwy do swojej córki po wybudowaniu nowej cerkwi na obrzeżach dworu wielkoksiążęcego w Wilnie.

Ale Iwan wciąż mógł wykorzystać Helenę do legitymizacji ataku Moskwy na Litwę w 1500 r., co zostało już szczegółowo opisane w literaturze¹⁴⁷. Podstawowym argumentem propagandy Moskwy było to, że wojska moskiewskie zamierzały wyzwolić prawosławną ludność, która doświadczała jakoby w Litwie surowego ucisku konfesyjnego. Dowody naruszenia przez Aleksandra jego zobowiązania do ochrony wiary swoich prawosławnych poddanych i Heleny dały Moskwie uzasadnioną możliwość wypowiedzenia wojny Litwie.

Okazja nadarzyła się w maju 1499 r., gdy moskiewski szpieg Fedor Szestakow, który był na dworze Heleny, wysłał wiadomość do Moskwy za pośrednictwem kniazia Oboleńskiego z informacją o silnym ucisku religijnym i projekcie unii kościelnej¹⁴⁸. Kolejne doniesienia o opresji przyniósł prawosławny książę Semen Bielski, który zbiegł do Moskwy¹⁴⁹. Bielski planował przejście pod władzę Moskwy już od dłuższego czasu. Twierdzenie, że uciekał przed konfesyjnym uciskiem, było jedyną prawną podstawą, by Iwan III mógł go przyjąć. Każdy inny powód stanowiłby jednostronne naruszenie traktatu pokojowego z 1494 r. przez Moskwę¹⁵⁰.

Ataki Moskwy na Wielkie Księstwo Litewskie rozpoczęły się już jesienią 1499 r.¹⁵¹ 23 kwietnia 1500 r. litewscy wysłannicy przybyli do Moskwy, aby złożyć skargę na naruszenie traktatu pokojowego. Diak Fiodor Kuricyn przedstawił im oficjalne oświadczenie moskiewskiego władcy. Podstawą oskarżenia było to, że Helena i prawosławna ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego byli zmuszani przez Aleksandra Jagiellończyka, katolickiego biskupa wileńskiego Wojciecha Tabora, władkę smoleńskiego (później metropolitę) Josifa i mnichów franciszkanów-bernardynów do konwersji na katolicyzm¹⁵². Oskarżenie pozwoliło mu legitymizować każdy agresyw-

¹⁴⁵ Zob. Б.Н. Флоря, *op. cit.*, s. 307-309.

¹⁴⁶ R. Černius, *op. cit.*, s. 260.

¹⁴⁷ W. Białowiejska, *op. cit.*, s. 780-781; J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 162-163, 212-213; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 165-168; К.В. Базилевич, *op. cit.*, s. 434-436.

¹⁴⁸ K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 166; К.В. Базилевич, *op. cit.*, s. 434-435; Г.Ф. Карпов, *op. cit.*, s. 266, 283-284. O projekcie unii kościelnej w: А.В. Карташёв, *op. cit.*, s. 555-559.

¹⁴⁹ СИРИО 35, nr 63, s. 294-295; J. Wolff, *op. cit.*, s. 5.

¹⁵⁰ Ziemie Bielskiego leżały na wschodniej granicy i mogły stać się jednym z pierwszych celów ataku Moskwy. Co więcej, Semen był niezadowolony ze swojej pozycji w Litwie. Zob. J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 218.

¹⁵¹ Х. Граля, *op. cit.*, s. 48.

¹⁵² СИРИО 35, nr 63, s. 299: „Также и ко княземъ къ русскимъ и къ паномъ и ко всей Руси, которые держать греческой законъ, посылалъ къ нимъ тогожъ владыку смоленского да бискупа виленского, и говорили имъ отъ него, чтобы приступили къ римскому закону”.

ny atak na Litwę. Wkrótce potem (3 maja 1500 r.) rozpoczęła się wielka kampania wojskowa Moskwy przeciwko Litwie¹⁵³. Późna oficjalna deklaracja wojny z 24 czerwca 1500 r. wymieniała jako główną przyczynę jej wybuchu ucisk wyznaniowy wobec Heleny i prawosławnych w Litwie¹⁵⁴.

Oskarżenie sporządzone na podstawie zarzutów Szestakowa Iwan III wykorzystywał w dyplomacji wielokrotnie do końca swojego życia. Papieże rzymscy często przyjmowali rolę mediatorów między Jagiellonami a Moskwą, aby zakończyć wojnę. W liście do papieża Aleksandra VI (1492-1503) z 13 stycznia 1503 r. Iwan III obwinił za wybuch wojny wyłącznie rozprzestrzenianie się katolicyzmu na ziemie prawosławne pod panowaniem litewskim¹⁵⁵.

Według *Latopisarskiego zводу roku 1518* i *Latopisu nikonowskiego* Wasyl III kontynuował politykę ojca, używając tego samego konfesyjnego uzasadnienia dla działań wojskowych w latach 1507-1508 i 1512. Wspominał też o niesprawiedliwości i konfesyjnym ucisku, jakiego miała doznać Helena. Wasyl III oskarżył też dyplomatycznie Zygmunta I Starego o próbę zniszczenia prawosławia i zawarcie paktu z Tatarami krymskimi¹⁵⁶.

Wpływ propagandy na wojsko

Starannie opracowana ideologia z pewnością nie pozostała zamknięta w warsztatach skrybów kompilujących oficjalne latopisy. Sakralizacja wojennych działań przyniosła znaczne korzyści dowództwu, jeśli dotarła do biorących udział w boju. Taki był cel religijnych rytuałów wojen (*religious rituals of war*). Jak zauważył David Bachrach, rytuały te miały na celu rozwianie wszelkich wątpliwości moralnych, jakie zbrojni mogli mieć w związku z udziałem w kampaniach. Kiedy cerkiewne władze głosiły, że nadchodząca wojna jest sprawiedliwa i błogosławiły zbrojnych przed bitwami, uwalniało ich to od popełniania śmiertelnego grzechu zabijania w nadchodzących bitwach i od lęku przed wiecznym potępieniem¹⁵⁷.

W latopisach obietnice odpustów dla zbrojnych wielkich książąt moskiewskich pojawiają się w odniesieniu do wojen z Tatarami w latach 1480-1481. Oficjalny *Latopisarski zwód roku 1518* obiecywał wojom, którzy bronią „prawosławnego chrześcijaństwa przed niewiernymi, [że otrzymają – przyp. aut.] Boże miłosierdzie w tym

¹⁵³ Zob. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 485-498; F. Papée, *Aleksander...*, s. 35-38.

¹⁵⁴ Niedawno odkryty tekst dokumentu w: С.В. Полехов, Е.Р. Скварц, *Casus belli. Грамота Ивана III об объявлении войны Александру Ягеллону от 24 июня 1500 г.*, „Slověne” 2021, vol. 10, no. 1, s. 262-295.

¹⁵⁵ СИРИО 35, nr 73, s. 352.

¹⁵⁶ ПСРЛ 28, s. 347; również w: ПСРЛ 13/1, s. 15. Por. Г.Ф. Карпов, *op. cit.*, s. 376-377; G. Mickūnaitė, *op. cit.*, s. 197.

¹⁵⁷ D.S. Bachrach, *op. cit.*, s. 13, 15, 21.

życiu, i od władcy, wielkiego księcia, wynagrodzenie [...]”¹⁵⁸. Nie jest jednak łatwe zbadanie związku między tą narracją a rzeczywistością. Zbrojni mogli otrzymywać takie informacje poprzez kazania kapłanów.

Jednak w późniejszej redakcji *Latopisu nikonowskiego* z lat trzydziestych XVII w. (*Строгановский список*) znajduje się krótki fragment nieznanego pochodzenia o „zwycięstwie danym przez Boga” w bitwie nad rzeką Szeloną w 1471 r. Sugerowano też odpusty nawet dla zbrojnych walczących przeciwko innym prawosławnym chrześcijanom. Tekst sławiący „wojska [Iwana III – przyp. aut.] chronione przez Boga” (*Богомъ хранимаго воинства*) stwierdzał, że „jeśli zabija zbrojni, który walczy za pobożny cel, nie jest to zabójstwo”¹⁵⁹. Ten późniejszy tekst odzwierciedla prawdopodobnie zmianę w militarnej wyobraźni Moskwan w połowie XVI w., wraz z nową koncepcją wojny religijnej¹⁶⁰. Należy podkreślić, że cytat ten jest bardzo podobny do części XII-wiecznego dzieła Gracjana *Corpus Juris Canonici*, które było używane w zachodnim chrześcijaństwie do ideologicznego wspierania krucjat¹⁶¹.

Skuteczność moskiewskiej propagandy

Kampanie wojskowe przeciwko prawosławnym chrześcijanom były sprzeczne z budowaniem oficjalnego wizerunku moskiewskich władców jako obrońców prawosławia przed Mongołami czy łacinnikami¹⁶². Jak pokazano, moskiewskie elity podjęły znaczne wysiłki, aby usprawiedliwić te wojny pod prawnym i religijnym względem zarówno w oczach Moskwan, jak i obcokrajowców. Propaganda starała się zapobiec oskarżeniom, że władcy Moskwy byli agresorami odpowiedzialnymi za rozpoczęcie wojen.

Duchowieństwo moskiewskiego soboru metropolitalnego z pewnością było świadome moralnych problemów wynikających z podboju innych ziem prawosławnych. Jeden z jego członków, nieznanego imienia duchowny, napisał w *Latopisie nikonowskim*, iż Iwan III modlił się w Soborze Uspieńskim w Moskwie w maju 1471 r., zwierając się Bogu, że rozpoczyna wojnę, aby chronić boskie prawa, i nie chce, aby „ziemia była przelana dużą ilością chrześcijańskiej krwi”¹⁶³.

¹⁵⁸ ПСРЛ 28, s. 316: „за православное христианство против бесермелствоу да въсприимут в семь житии от бога милость, а от государя, великого князя, жалование, а от людей честь и хвалу”. Ruscy wojowie, którzy walczyli z Tatarami, byli często upamiętniani jako męczennicy. Zob. I. Moroz, *op. cit.*, s. 57-58.

¹⁵⁹ ПСРЛ 12, s. 136: „воинъ на брани за благочестіе аще убіетъ, то не убійство”.

¹⁶⁰ O prowadzeniu świętych wojen przez Iwana IV Groźnego zob. I. Moroz, *op. cit.*, s. 61-67; X. Граля, *op. cit.*, s. 61.

¹⁶¹ S. Kangas, *op. cit.*, s. 153. Według interpretacji Gracjana przez Sini Kangas: „To kill on crusade was not a homicide, and indeed not a sin at all, but a meritorious act”.

¹⁶² Na temat rozwoju ideologii scentralizowanego moskiewskiego państwa zob. Я.С. Лурье, *Идеологическая борьба...*, s. 346-391.

¹⁶³ ПСРЛ 12, s. 130. Cały tekst modlitwy Iwana III: „Господи Владыко, пресвятыи превѣч-ный Царю! Ты вѣси тайная сердець челоуѣческихъ, яко не своимъ хотѣніемъ, ниже своею

Wiele prawosławnych osób zajmujących wysokie stanowiska polityczne lub cerkiewne sprzeciwiło się relatywizacji tragicznych konsekwencji wojen i bezpośrednio wskazywało winnych. Arcybiskup nowogrodzki Teofil 23 listopada 1477 r. prosił Iwana Wasiljewicza w moskiewskim obozie głównodowodzących na obrzeżach oblężonego Nowogrodu o zaprzestanie wojny¹⁶⁴. Władyka przed nowogrodzkim poselstwem, moskiewskimi bojarami i przywódcami otwarcie skrytykował brutalność plądrowania i oskarżył Iwana o rozpoczęcie bezsensownej wojny¹⁶⁵. Jak wspomniano powyżej, dwa lata później Teofil został aresztowany, uwięziony i zmuszony do rezygnacji ze stanowiska bez względu na prawo cerkiewne¹⁶⁶.

Próbując dyplomatycznie zakończyć drugą wojnę litewsko-moskiewską, czołowi litewscy magnaci z Janem Zabrzezińskim na czele odnowili korespondencję z grupą moskiewskich bojarów, w tym z Jakowem Zacharinem¹⁶⁷. W liście z grudnia 1501 r. Zacharin skrytykował wojnę. Jego zdaniem „niepotrzebnie była przelewana chrześcijańska krew”¹⁶⁸.

Podczas litewskiego poselstwa do Moskwy w 1503 r., kiedy omawiano możliwość zawarcia pokoju, Iwan Sapieha, w imieniu Heleny, oskarżył Iwana III o przełanie dużej ilości chrześcijańskiej krwi. Następnie przekazał rodzinie listy od Heleny¹⁶⁹. Wielka księżna zarzucała ojcu, że jego wojna niszczy prawosławne miasta i świątynie, i że przyniosło to wiele ludzkiego cierpienia i rozlewu chrześcijańskiej krwi¹⁷⁰. W tych latach wśród ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego i zachodniej Europy rozszerzył się zły wizerunek Moskwian, a i ich władca zaczął być postrzegany jako tyran¹⁷¹.

Podczas wojen Smoleńsk, stare ruskie miasto, był wielokrotnie oblegany przez wojska moskiewskie. W niedawno odkrytym przywileju króla polskiego Zygmunta I Starego do mieszczan smoleńskich (z 16 kwietnia 1513 r.) znajduje się również ich prośba o ratunek przed okrucieństwem Wasyla III¹⁷². Po kapitulacji Smoleńska

волею на сіе дерзаю азъ, еже бы проліатися мнозей крови христіанстѣй на земли, но дерзаю о истиннѣмъ твоємъ законѣ Божественомъ”.

¹⁶⁴ Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 277-282; Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 198; Г.Ф. Карпов, *op. cit.*, s. 119 (Giennadij Karpow błędnie to datuje na czerwiec).

¹⁶⁵ ПСРЛ 25, s. 313. Por. ПСРЛ 6/2, s. 209: „мечъ твой и огонь ходитъ по Новгородской земли, а кровь крестьянская льется”.

¹⁶⁶ В.Л. Янин, *op. cit.*, s. 328-329; Р.Г. Скрынников, *Иван III...*, s. 154.

¹⁶⁷ J.L. Fennell, *op. cit.*, s. 235-236.

¹⁶⁸ Г.Ф. Карпов, *op. cit.*, s. 316-317.

¹⁶⁹ G. Mickūnaitė, *op. cit.*, s. 192-193.

¹⁷⁰ СИРИО 35, nr 75, s. 369-370: „и такъ безвинно вѣра христанскаа гинетъ и церкви Божьи пустуютъ”; „все лихо къ нимъ вышло, война, рать, засѣдане и сжене городомъ и волостемъ, крови христіанское разлитѣ, жоны вдовами, дѣти сиротами, полонъ, крикъ, плачь, вопль”.

¹⁷¹ H. Grala, *op. cit.*, s. 53, 56-57; Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 499.

¹⁷² Przywilej opublikowany w: М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 261. Wasyl III „наперед церквам Божиим, а потом князем и бояром, и мещаном шкоды великии починил и кровь розлил”.

w lipcu 1514 r. władca Warsonofiusz prosił Wasyla III o oszczędzenie mieszkańców. Władca przed duchowieństwem miasta i moskiewskimi bojarami skrytykował władcę za to, że „przelano wiele chrześcijańskiej krwi”¹⁷³. Po wkroczeniu wojsk do miasta Warsonofiusz został aresztowany, a później zesłany do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego¹⁷⁴.

Władcy Moskwy najwyraźniej dbali o własny wizerunek i prześladowali tych, którzy publicznie konfrontowali twórców moskiewskiej propagandy z rzeczywistością. Opisane wydarzenia mogą być również związane z walką moskiewskiej metropolii o autorytet w ruskiej Cerkwi prawosławnej¹⁷⁵.

2. Rytuały religijne podczas wojen

Religijne rytuały wojenne były sposobem proszenia o Boskie wsparcie i ochronę życia w niebezpieczeństwie. Przybierały one różne formy. Modlitwy, błogosławieństwa i spowiedzi przed kapłanami przygotowywały władców i zbrojnych na ewentualną śmierć w bitwie. W pewnym sensie rytuały te przenosiły ideologię polityczną na pole bitwy i pomiędzy biorących udział w boju.

Znaczenie rytuałów modlitewnych

Osobista modlitwa, uczestnictwo w mszy świętej i przyjmowanie komunii były najczęstszymi sposobami proszenia o Boską pomoc. Uczestnicy kampanii wojskowych musieli być przygotowani na możliwość nagłej śmierci¹⁷⁶. Kiedy liturgia była sprawowana publicznie, służyła również jako wsparcie (uzasadnienie) dla wojny¹⁷⁷.

¹⁷³ ПСРЛ 37, s. 100: „Государь, князь великий, много крови християнския лили, а земля пуста, твоя отчина; не погуби града; приими град наш с тихостію”. Por. X. Граля, *op. cit.*, s. 56.

¹⁷⁴ X. Граля, *op. cit.*, s. 57; H. Grała, *op. cit.*, s. 52-53.

¹⁷⁵ X. Граля, *op. cit.*, s. 58-62; V.I. Petrenko, *op. cit.*, s. 103-122. Należy zauważyć, że w drugiej połowie XV w. moskiewskie elity zdecydowanie sprzeciwiały się metropolitom kijowskim, niezależnie od tego, czy byli oni mianowani przez łacińskie władze duchowne, czy przez grecki patriarchat Konstantynopola. Zob. М. Ваврик, *Флорентійські унії і традиції в Київській митрополії 1450-60 рр.*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni” 1963, series 2, sectio 2, vol. 4(10), fasc. 3-4, s. 361-362. Polityka Jagiellonów i Rurykowiczów wzmocniła transformację granic konfesyjnych obok politycznych, czemu towarzyszyła konkurencja między dwoma metropolitami o supremację nad ludnością prawosławną w Europie Wschodniej. Zob. A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 194-196; O. Halecki, *op. cit.*, s. 94-95; H. Jabłonowski, *op. cit.*, s. 95-100. Problem dotyczył również powiązań między władzą świecką a Cerkwią w Moskwie. Р.Г. Скрынников, *Государство и церковь...*, s. 95-96.

¹⁷⁶ D.S. Bachrach, *op. cit.*, s. 13, 16.

¹⁷⁷ R. Antonín, *op. cit.*, s. 148.

Moskiewskie źródła sporadycznie wspominają o modlitwach przed walkami i po nich. *Moskiewski latopisarski zwód końca XV wieku* ukazuje sakralizację wojny z Nowogrodem w podniosłych opisach rytuałów odprawianych przez dwór wielkksiążęcy i moskiewski sobór metropolitalny. W maju 1471 r. Iwan III odwiedził wiele cerkwi i monasterów Moskwy, zaczynając od Soboru Zaśnięcia (Успенский собор) na Kremlu. W publicznej demonstracji swojej pobożności Iwan Wasiljewicz, świadomy odpowiedzialności za władzę, „modlił się i ronił łzy” (молебная съвършаа и слезы изливаа)¹⁷⁸. Płacz podczas modlitw przed bitwą był powszechnym przejawem emocji władcy, udokumentowanym również w Królestwie Polskim i średniowiecznych Węgrzech¹⁷⁹.

Wielki książę moskiewski odprawił tradycyjny rytuał średniowiecznych władców: modlił się o błogosławieństwo dla nadchodzącej kampanii wojskowej i „ostatecznie złożył swoją nadzieję w Panu Bogu i Jego Najświętszej Matce oraz w mocy zaszczytnego i życiodajnego Krzyża”¹⁸⁰. Podobne modlitwy były powszechne przed decydującymi bitwami. Według *Latopisu sofijskiego drugiego*, zanim rozpoczęła się bitwa nad rzeką Szeloną, moskiewscy przywódcy i zbrojni modlili się o pomoc Pana i Matki Bożej¹⁸¹. Narracja latopisu przedstawiała bitwę jako cud (чудо преславное). Nowogrodzianie walczyli więc nie tylko z Moskwanami i Tweranami, ale także z samym Bogiem. Decydujące zwycięstwo Moskwan zostało przedstawione jako Boska interwencja. Prawdopodobnie było postrzegane przez współczesnych jako dar mocy niebiańskich, co wyraźnie legitymizowało decyzję Iwana III o rozpoczęciu kampanii i wsparcie moskiewskich duchownych¹⁸². Po bitwie ocaleni uklękli i dziękowali za zwycięstwo nad wrogiem bezpośrednio na polu bitwy¹⁸³. Modlitwa była również sposobem świętowania zwycięstwa i dziękczynienia Bogu. *Latopis nikonowski* informuje, że po zakończeniu kampanii w sierpniu 1471 r. Iwan Wasiljewicz, jego rodzina i bojarzy w moskiewskim Kremlu wykonywali rytuały modlitewne¹⁸⁴.

Podobnie był w Moskwie świętowany publicznie początek kampanii przeciwko Nowogrodowi w 1477 r. Iwan III ponownie odwiedził cerkwie i monastery moskiewskiego Kremla, w których modlił się o zwycięstwo swoich wojsk. Wysłał ofiary

¹⁷⁸ ПСРЛ 25, s. 287.

¹⁷⁹ R. Kotecki, *Studying Religious Rites of War on the Eastern and Northern Peripheries of Medieval Latin Europe*, [w:] *Religious Rites of War...*, s. 309.

¹⁸⁰ ПСРЛ 25, s. 286: „и конечное положиша упование на господа бога и пречистую мать его и на силу честнаго и живо творящего креста”.

¹⁸¹ ПСРЛ 6/2, s. 192: „Воеводы же призываху Бога на помощь и его пречистую Матерь Богородицу”. Zob. też ПСРЛ 12, s. 135.

¹⁸² Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 239-240.

¹⁸³ ПСРЛ 6/2, s. 193: „прославиша всемилостиваго Бога и его пречистую Матерь Богородицу, показавшихъ надъ государемъ великимъ княземъ свое милосердіе”.

¹⁸⁴ ПСРЛ 12, s. 137. Ten tekst o nieznanym pochodzeniu znajduje się tylko w późniejszej redakcji kroniki (*Строгановский список*).

pieniężne do wszystkich świątyń w Wielkim Księstwie Moskiewskim¹⁸⁵. Podarunki mogły również zmotywować duchownych do modlitwy o zwycięstwo.

Współcześni prawdopodobnie postrzegali sukcesy wojskowe jako rezultat ceremonii modlitewnych. Tak więc podczas kampanii przeciwko Litwie w 1500 r. zwycięstwo dowódcy Zacharycza pod Dorogobużem zostało ocenione w narracji *Lato-pisarskiego zwodu roku 1518* jako łaska Boga i Jego Najczystszej Matki. W ten sam sposób oceniono zwycięstwo dowódców wojskowych Woroncowa i Rostowskiego pod Mściśławiem w 1502 r.¹⁸⁶

Podobnie modlitwy wzywające Bożej pomocy miały przynieść zwycięstwo nad Litwinami w 1513 r., podczas potyczki przy oblężeniu Smoleńska, w 1514 r. zaś miały pomóc w zdobyciu miasta i odparciu wojsk Konstantego Ostrońskiego od miasta po bitwie pod Orszą¹⁸⁷. Po uroczystym wjeździe do Smoleńska Wasyl III wziął udział w południowej liturgii i modlił się w soborze Zaśnięcia Najświętszej Matki Bożej¹⁸⁸.

Kult świętych patronów wojska moskiewskiego

Boża obecność na polu bitwy miała wielu pośredników. Obecność świętych i Matki Bożej Theotokos była reprezentowana i przywoływana przez święte przedmioty – relikwie, ikony, chorągwie. Zgodnie z tradycją biblijną przywódcą zastępów niebiańskich był św. Michał Archanioł. W analizowanych źródłach był wymieniany w związku z moskiewskimi wojnami na przełomie XV i XVI w. Militarna rola św. Michała Archanioła była silnie obecna w kulturze średniowiecznej Rusi, co wiadać np. w częstych wzmiankach w latopisach o jego wstawiennictwie w bitwach i w poświęcaniu mu świątyń¹⁸⁹. Iwan III podążał za wojskowymi tradycjami swojego przodka, kiedy na krótko przed wojną z Nowogrodem odwiedził monaster św. Michała Archanioła i starą cerkiew Cudu św. Michała Archanioła w Moskwie, modlił się i „wzywał wsparcia tego przywódcy sił niebieskich” (*призывает на помощь того воеводу небесных сил*)¹⁹⁰. Dziękując Bogu za zwycięstwo w bitwie nad Wiedroszą (1501), Iwan Wasiljewicz nakazał zburzyć starą cerkiew pod wezwaniem Cudu św. Michała Archanioła, zbudować nową, konsekrowaną 6 września 1504 r.,

¹⁸⁵ ПСРЛ 6/2, s. 206.

¹⁸⁶ ПСРЛ 28, s. 334-335.

¹⁸⁷ Ibidem, s. 347, 350.

¹⁸⁸ ИЛ, s. 164: „приспѣ время божественныя литургия, великим государь, отслушав святую службу, poi де съ своею братиею и с бояры”.

¹⁸⁹ D. Dąbrowski, *Devotion in the Face of Military Struggles in the Galician-Volhynian Chronicle (Chronicle of the Romanovichi)*, [w:] *Religious Rites of War...*, s. 65; Y. Mikhailova, *op. cit.*, s. 21-22, 25, 41; R. Kotecki, *Pious Rulers...*, s. 159-188.

¹⁹⁰ ПСРЛ 28, s. 124.

i poświęcić ją Arcystrategowi Michałowi¹⁹¹. Archanioł Michał był często przedstawiany na moskiewskich chorągwiach wojskowych.¹⁹² Chorągwie te (*vexilla*) niewątpliwie miały również znaczenie religijne – były błogosławione przez kapłanów i reprezentowały ochronę Boskich sił nad niosącymi je jednostkami wojskowymi¹⁹³. Poprzez swoje przedstawienie na sztandarach archanioł Michał był symbolicznie obecny na polu bitwy i chronił swoją mocą moskiewskich zbrojnych. Podobnie archanioł Michał był ważną postacią kultów wojskowych w Bizancjum¹⁹⁴.

Na średniowiecznej Rusi istniała również tradycja rodzimych ruskich świętych, którzy byli opiekunami wojska i władców¹⁹⁵. Moskiewski *latopisarski zwód końca XV wieku* udokumentował modlitwy Iwana Wasiljewicza przed pierwszą kampanią przeciwko Nowogrodowi w moskiewskim soborze Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, przy grobach byłych metropolitów ruskich Aleksego, Piotra, Cypriana, Focjusza i Jonasza, z których niektórzy stali się świętymi (*чюдотворець*)¹⁹⁶.

Szczególną cechą pobożności książąt ruskich były modlitwy do przodków, którzy nie byli kanonizowani. Wierzano, że mogą oni pomóc w bitwach i być orędownikami Boskiej ochrony. Być może wiara w moc zmarłych władców miała swoje korzenie w sakralności władzy (*Sakralkönigtum*, *Sacral kingship*). Kult przodków, udokumentowany na Rusi i w okresie przed najazdem mongolskim, nie ma odpowiednika w Bizancjum¹⁹⁷. W maju 1471 r. także Iwan Wasiljewicz odwiedził groby swoich przodków w Monasterze Czudowskim. Klęcząc, modlił się we łzach do swojego ojca Wasyla II (1425-1462) i innych przodków aż do Iwana I Daniłowicza (1325-1340). Prosił ich: „nawet jeśli duchem jesteście daleko, pomóżcie mi modlitwą [w walce – przyp. aut.] przeciwko zdrajcom prawosławia waszej ojczyzny” (*аще духомъ далече есте отсюду, но молитвою помозите ми на отступающихъ православіа дръжавы вашеа*)¹⁹⁸. Modlitwy do byłych władców również w narracjach *latopisów* łączyły nowe kampanie wojskowe z wielkimi zwycięstwami z przeszłości, co miało legitymizujący efekt. Dla moskiewskiego dworu wielkksiążęcego ważne było, aby w oficjalnym *Latopisarskim zwodzie roku 1497* wojna z Nowogrodzianami (określanymi jako apostaci i poganie) była przedstawiana jako kontynuacja walki z Tatarami. Odnoszono ją więc do wielkiego zwycięstwa Dymitra Iwanowicza Dońskiego (1359-1389) w 1380 r. w bitwie na Kulikowym Polu¹⁹⁹.

¹⁹¹ ПСРЛ 12, s. 253, 257.

¹⁹² Ilustracja przedstawiająca wojska moskiewskie z chorągwiami archanioła Michała i św. Jerzego znajduje się w: *Kronika Polska Marcina Bielskiego...*, s. 526.

¹⁹³ D.S. Bachrach, *op. cit.*, s. 17-18.

¹⁹⁴ M. White, *Military Saints in Byzantium and Rus, 900-1200*, Cambridge 2013, s. 11-12.

¹⁹⁵ Zob. А.Г. Мельник, *Небесные покровители русского воинства в конце XV-XVI вв.*, „Макариевские чтения” 2011, вып. 18: *Воинство земное – Воинство небесное*, s. 67.

¹⁹⁶ ПСРЛ 25, s. 287.

¹⁹⁷ Y. Mikhailova, *op. cit.*, s. 12-15.

¹⁹⁸ ПСРЛ 25, s. 287.

¹⁹⁹ ПСРЛ 28, s. 125.

Uważam, że w analizowanych źródłach narracyjnych można dostrzec cechy ideału wojskowo-politycznego *Христолубивое воинство*. Symbolicznie do boju ruszyli członkowie dynastii zarówno żyjący, jak i zmarli, błogosławieni przez ruskich świętych, a także przez ówczesnego metropolitę i biskupów moskiewskiej metropolii. W walce ze złem towarzyszyły im zastępy wojsk niebiańskich pod wodzą archanioła Michała. W moskiewskiej politycznej wyobraźni ideał ten został w pełni rozwinięty za panowania Iwana IV, o czym świadczy np. znana wielkoformatowa ikona *Błogosławione niech będą zastępy Cara Niebieskiego* (*Благословенно воинство Небесного Царя*) z połowy XVI w.²⁰⁰

Моч чудовных икон podczas wojen

Znaczenie ikon w prawosławnej kulturze było widoczne również w rytuałach wojennych. Krzyże i ikony z wizerunkiem Chrystusa były często przenoszone na pola bitew jako reprezentacja Boskiej ochrony biorących udział w boju²⁰¹.

Kilka ikon było świadkiem pobożności włodzimierskich Rurykowiczów. Iwan Wasiljewicz, w ramach przygotowania do wojny w 1471 i 1477 r., odwiedził sobór Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. Długo modlił się przed XII-wieczną bizantyjską ikoną Matki Bożej Włodzimierskiej (*Владимирская икона Божией Матери*) i ruską ikoną Matki Bożej, według tradycji napisanej przez metropolitę moskiewskiego Piotra (ok. 1260-1340)²⁰².

Wokół niektórych pradawnych ikon średniowiecznej Rusi rozwinął się silny kult lokalny. W przypadku wojskowego podboju ziemi ważne było, aby nowy władca publicznie pokazywał legalność swojej władzy i to, że jego władza pochodzi z woli Boga. Źródła z przełomu XV i XVI w. mówią o dwóch przypadkach, gdy moskiewscy władcy odwiedzili cudowne ikony na nowo podbitych terytoriach.

Po okrażeniu Nowogrodu przez moskiewskie wojska w listopadzie 1476 r. mieszkańcy poddali się Iwanowi III. Wjeżdżając do miasta 23 listopada, Iwan Wasiljewicz został powitany przez władze cerkiewne. Pobłogosławił go władcyka Teofil, wraz z archimandrytami, igumenami i kapłanami, ubrani w uroczyste stroje (*в священных*

²⁰⁰ Н.В. Квливидзе, *Благословенно воинство Небесного Царя*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 5, Москва 2002, s. 324-325. O opracowaniu tej koncepcji na dworze Iwana IV i w soborze metropolitalnym zob. I. Moroz, *op. cit.*, s. 58-67.

²⁰¹ W swoim traktacie o wierze prawosławnej zapisał to Jan Faber, biskup wiedeński (1530-1541) i dominikański teolog. Źródłem jego wiedzy o prawosławiu były rozmowy z moskiewskimi dyplomatami w Tybindze. *Ioannes Fabri. Moscovitarum religio*, [w:] *Россия в первой половине XVI в. Взгляд из Европы*, ред. О.Ф. Кудрявцев, Москва 1997, s. 167: „Signum crucis ac imaginem crucifixi, etiam contra hostes pugnaturi, secum deferunt, inde triumphari desiderantes, unde et Christus”. Tradycja ta jest również dobrze udokumentowana w poprzednich stuleciach. Zob. Е.Д. Подвальнов, *op. cit.*, s. 240; D. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 61-62.

²⁰² ПСРЛ 25, s. 287; ПСРЛ 6/2, s. 206. O ikonie Matki Bożej Włodzimierskiej zob. Е.Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. I/2, Москва 1904, s. 414.

одъежах)²⁰³. Procesja z krzyżami i ikonami przeszła przez miasto do soboru św. Zofii, gdzie odprawiono liturgię. Według źródeł Iwan Wasiljewicz modlił się przed ikonami Pana, Matki Bożej Theotokos oraz przed ikonami innych świętych. Najprawdopodobniej jedną z nich była ikona Matki Bożej Znak (Икона Божией Матери Знамение)²⁰⁴. Ikona ta miała ważne znaczenie kulturowe dla mieszkańców Nowogrodu²⁰⁵, co wzmocniło efekt rytuałów liturgicznych przy próbie legitymizacji panowania Moskwy nad Nowogrodem.

Inny przypadek miał miejsce w lipcu 1514 r., kiedy Smoleńsk poddał się moskiewskiemu wojskom po długim oblężeniu. Przedstawiciele każdej grupy obywateli zostali zmuszeni do złożenia przysięgi wierności Wasylowi Iwanowiczowi na krzyż Chrystusa²⁰⁶. Władca smoleński Warsonofiusz i wszyscy przedstawiciele miejscowej cerkwi byli zmuszeni powitać Wasyla Iwanowicza na polu pod murami miasta i celebrować rytuał uroczystego poświęcenia wody. Ich orszak przyniósł ikonę Matki Bożej Smoleńskiej (Смоленская икона Божией Матери), wiele innych ikon i krzyży²⁰⁷. Procesja z ikonami i krzyżami dotarła do soboru Zaśnięcia Najświętszej Matki Bożej, gdzie władca pokropił wodą święconą Wasyla i wszystkich obecnych. Później odprawiono liturgię ku czci nowego władcy Smoleńska²⁰⁸.

Moc ikon nie polegała na byciu obiektami adoracji lub przedmiotami w rytuałach politycznych. Wierzono, że są one prawdziwym połączeniem ze światem Boskim. Duchowieństwo moskiewskie wykorzystało to w narracji oficjalnych latopisów. Według *Latopisu nikonowskiego* w 1470 r. stał się cud, który podkreślił tragedię nadchodzącej wojny. W nowogrodzkim klasztorze św. Eufemii oczy Theotokos na ikonie uroniły wiele łez²⁰⁹. W narracji zjawisko to, wraz z innymi niezwykłymi wydarzeniami, jest przedstawiane jako symbol Bożego gniewu przeciwko zdrajcom prawosławia. Można to również postrzegać jako ukierunkowaną desakralizację wroga, która uzasadniała późniejsze ataki Moskwy.

²⁰³ ПСРЛ 6/2, s. 202.

²⁰⁴ *Ibidem*: „а князь велики по немъ вниде въ ту же церковь, и молебная соверши, и знаменая у образа Господня и пречистыя его Матере и прочихъ святыхъ”. O ikonie Matki Bożej Znak zob. Е.Е. Голубинский, *op. cit.*, s. 415.

²⁰⁵ Według literackiej tradycji Nowogrodu ikona w cudowny sposób przyniosła miastu pomoc Theotokos, gdy było ono oblegane przez siły Suzdała w 1169 r. Zob. D. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 61-62.

²⁰⁶ ПСРЛ 37, s. 100: „А назаутрее в неделю послал князь великий в город Смоленск воиводсвоих и князей, и дьяков, и подьячих, а велел в городе вся люди переписать и к целованью привести, чтоб им за великим князем и добра хотеть”.

²⁰⁷ ИЛ, s. 163; ПСРЛ 37, s. 100: „И повеле князь великий владыке смоленскому со всем причтом во украшенных ризах и с местными иконами свящати воду на Днепре. И свящав воды, и вниде князь великий за кресты со владыкою в город в Смоленск, а за ним князи, и воиводы, и все воинство”. O ikonie Matki Bożej Smoleńskiej zob. Е.Е. Голубинский, *op. cit.*, s. 412-413.

²⁰⁸ ПСРЛ 37, s. 101; ПСРЛ 28, s. 348-349; ПСРЛ 13/1, s. 19-20.

²⁰⁹ ПСРЛ 12, s. 124.

Fundacje i darowizny na rzecz moskiewskiej metropolii

Przed wojnami i po nich władcy często przekazywali darowizny na rzecz cerkwi i monasterów, aby pokryć określone ikony złotem, srebrem i kamieniami szlachetnymi. Prawdopodobnie miało to na celu zmotywowanie duchowieństwa do modlitwy o zwycięstwo i podziękowanie Panu po kampaniach wojskowych. Latem 1471 r., przed atakiem na Nowogród, Iwan Wasiljewicz dokonał dużych darowizn na rzecz wielu świątyń²¹⁰. Po udanej kampanii ufundował zaś cerkiew św. Akwili, a dwaj wybitni bojarzy ufundowali cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa²¹¹. Dedykacja św. Akwili może być interpretowana jako dziękczynienie dla tego świętego za decydującą zwycięską bitwę z siłami nowogrodzkimi nad rzeką Szeloną 14 lipca 1471 r., w dniu święta św. Akwili²¹².

Największym zwycięstwem w wojnach z Litwą było niewątpliwie zdobycie Smoleńska w czerwcu 1514 r. Po powrocie z kampanii Wasyl Iwanowicz, z błogosławieństwem metropolity moskiewskiego Warłama (1511-1521), opłacił renowację i pokrycie ikony Matki Bożej Włodzimierskiej złotem i srebrem²¹³. Tego samego lata Wasyl III sfinansował budowę 10 mniejszych cerkwi w Moskwie i jej okolicach, z których większość była poświęcona Theotokos²¹⁴. Podobnie we wrześniu 1519 r., po udanej kampanii przeciwko Litwie, w której wojska moskiewskie zdobyły wiele łupów i dotarły w okolice Wilna²¹⁵, Wasyl Iwanowicz i metropolita Warłam zorganizowali wielką ceremonię przeniesienia wielu odrestaurowanych i ozdobionych ikon z Włodzimierza do nowo konsekrowanej cerkwi Matki Bożej w Moskwie²¹⁶.

Wsparcie dla wojen ze strony duchownych

Znaczenie duchowieństwa w rytuałach wojennych było oczywiste. Kapłani wspierali biorących udział w boju błogosławieństwami i modlitwami. Walcząc w sferze duchowej, kapłani symbolicznie dostarczali zbrojnym i władcom broń duchową.

Uzasadnienie kampanii wojskowych przeciwko Nowogrodowi zostało przygotowane z wyprzedzeniem przez moskiewską elitę polityczną i cerkiewną. Rada cerkiewnych hierarchów i służebnych książąt zapewniła zaś wsparcie społeczno-polityczne²¹⁷. Wyprawy przeciwko Nowogrodowi w latach 1471, 1476 i 1477 zostały

²¹⁰ ПСРЛ 25, s. 287: „милостыню многу разсылати по земли своей и по церквам и монастырем, священником и черноризцемъ и нищим”.

²¹¹ ПСРЛ 12, s. 137. Tekst ten, nieznanego pochodzenia, znajduje się tylko w późniejszej redakcji kroniki (*Строгановский список*).

²¹² ПСРЛ 6/2, s. 192. Zob. Н.С. Борисов, *op. cit.*, s. 240.

²¹³ ПСРЛ 13/1, s. 17.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 18.

²¹⁵ Zob. więcej w: E. Gudavičius, *op. cit.*, s. 519-521.

²¹⁶ ПСРЛ 13/1, s. 35-36.

²¹⁷ Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск...*, s. 97-99.

uświęcone przez metropolitę moskiewskiego. Przygotowując się do kampanii w 1471 r., Iwan Wasiljewicz został pobłogosławiony przez metropolitę Filipa, władzę Rostowa Wassiana Ryło i wielu innych wybitnych członków Cerkwi prawosławnej podczas ceremonii w Moskwie²¹⁸. Według *Moskiewskiego latopisarskiego zводу końca XV wieku* metropolita Filip przekazał moskiewskiemu władcy broń duchową, „uzbrajając go modlitwą i błogosławiąc go i wszystkie jego wojska przeciwko wrogom”²¹⁹. Fragment ten odnosi się do roli proroka Saula w uzbrojeniu Dawida przeciwko Goliatowi. Udział najwyższych przedstawicieli metropolii moskiewskiej w rytuałach również uzasadniał prowadzenie wojny²²⁰.

Źródła nie dostarczają zbyt wielu informacji na temat obecności duchownych w wojskach moskiewskich podczas analizowanych kampanii wojennych. Można przypuszczać, że pełnili oni zwykle obowiązki duszpasterskie. Traktat o chrześcijaństwie prawosławnym napisany w 1501 r. przez Jana z Oświęcimia, doktora teologii i rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego, dokumentuje powszechną praktykę rytuałów *pre-bellum*. Prawosławni kapłani udzielali zbrojnym Eucharystii przed bitwami, zanurzając konsekrowany chleb w konsekrowanym winie²²¹. *Corpus Christi* miało wzmocnić morale biorących udział w boju i pogodzić ich ze śmiercią²²². Możemy jednak przypuszczać, że kapłani często brali udział także w rytuale „całowania krzyża” (*крестоцелование*) i nadawali mu cerkiewny autorytet. Ten rytuał przysięgi był bardzo częsty na średniowiecznej Rusi²²³. Takie przysięgi były powszechne podczas wojen Moskwy z Nowogrodem i Litwą. Dobrym przykładem jest zmuszenie księcia Michała z Mścisławia do przysięgi wierności Wasylowi III po zajęciu Smoleńska w 1514 r. Książę mścisławski potwierdził swoją lojalność wobec Moskwy, całując krzyż i składając przysięgę²²⁴.

3. Wnioski

Źródła wskazują na znaczącą rolę duchowieństwa prawosławnego metropolii moskiewskiej we wspieraniu militarnej ekspansji Iwana III i Wasyla III na inne ziemie ruskie. Duchowni soboru metropolitalnego pracowali nad stworzeniem

²¹⁸ ПСРЛ 6/2, s. 192; ПСРЛ 25, s. 286.

²¹⁹ ПСРЛ 25, s. 287: „Святитель же ограждает его крестомъ и молитвою въоружает его и благославляет его на противныя и вся воа его, яко же Самоил Давыда на Гольада”.

²²⁰ Zob. więcej w: С.М. Gaposchkin, *op. cit.*, s. 256-261; Г.Ю. Каптен, *op. cit.*, s. 205-222.

²²¹ BN, SD XVI.Qu.961, k. 5r.

²²² D.S. Bachrach, *op. cit.*, s. 24.

²²³ П.С. Стефанович, *Крестное целование*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 38, Москва 2015, s. 561-564.

²²⁴ ПСРЛ 13/1, s. 20. Por. J. Wolff, *op. cit.*, s. 267.

narracyjnego wizerunku wroga, celebrowali liturgię, błogosławili zbrojnych i ich dowódców oraz zapewniali rutynowe czynności duszpasterskie, takie jak udzielanie Eucharystii, spowiedzi i obrzędów ostatniego namaszczenia. Kampanie wojskowe były oficjalnie wspierane i przygotowywane przy udziale moskiewskich metropolitów i biskupów. Walka z „łacińską herezją”, czyli z polskim katolicyzmem, była ważną częścią ideologicznego wsparcia dla podboju ziem ruskich. Ideologiczna i rytualna dehumanizacja Nowogrodzian, Rusinów i Litwinów miała zapewne na celu zmobilizowanie moskiewskiego społeczeństwa do wojny, usprawiedliwienie jej prowadzenia i rozwianie ewentualnych wątpliwości biorących udział w boju. W ten sposób metropolici moskiewscy prawdopodobnie osiągnęli własne cele polityczne – stłumienie konkurencji w metropolii kijowskiej i uzyskanie wsparcia finansowego od wielkiego księcia moskiewskiego. Kontekst ten podkreślił potrzebę odpowiedniego prawnego i teologicznego uzasadnienia wojen przez władze moskiewskie. Nie odważę się jednak określić, w jakim stopniu religijny wymiar badanych wojen był wykorzystywany do celów politycznych, a w jakim stopniu oddawał religijność tamtych czasów.

Bibliografia

Starodruki

Elucidarius errorum ritus Ruthenici, Cracoviae [ca. 1507] (Biblioteka Narodowa w Warszawie, SD XVI.Qu.961).

Kronika Polska Marcina Bielskiego. Nowo Przez Ioach. Bielskiego syna iego wydana, Kraków 1597 (Biblioteka Jagiellońska, St. Dr. Cim. 8176).

Źródła drukowane

Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir Maskvos valstybės sutartys 1449-1556 metai, sudarė M. Sirutavičius, Vilnius 2016, *Lietuvos užsienio politikos dokumentai, XIII-XVIII a.*

Moscovitarum religio, [w:] *Россия в первой половине XVI в. Взгляд из Европы*, ред. О.Ф. Кудрявцев, Москва 1997, s. 143-170.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова, ред. С.Н. Валк, Москва, Ленинград 1949.

Иоасафовская летопись, ред. М.Н. Тихомиров, А.А. Зимин, Москва 1957.

Полехов С.В., Сквайрс Е.Р., *Casus belli. Грамота Ивана III об объявлении войны Александру Ягеллону от 24 июня 1500 г.*, „Slověne” 2021, vol. 10, no. 1, s. 262-295.

Полное собрание русских летописей, т. 12: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, ред. С.Ф. Платонов при участии С.А. Адрианова, Санкт-Петербург 1901.

Полное собрание русских летописей, т. 13: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, половина 1, ред. С.Ф. Платонов при участии С.А. Адрианова, Санкт-Петербург 1904.

- Полное собрание русских летописей, т. 25: Московский летописный свод конца XV века, ред. М.Н. Тихомиров, Москва–Ленинград 1949.
- Полное собрание русских летописей, т. 28: Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г., ред. М.Н. Тихомиров, Москва 1963.
- Полное собрание русских летописей, т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв., ред. Б.А. Рыбаков, Ленинград 1982.
- Полное собрание русских летописей, т. 6, вып. 2: Софийская вторая летопись, ред. Археограф. Коммисс., Санкт-Петербург 1853.
- Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовскимъ, т. 1: С 1487 по 1533 годъ, ред. Г.Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1882.
- Сказание о князьях владимирских, [w:] Памятники литературы Древней Руси [6]: Конец XV – первая половина XVI века, ред. Л.А. Дмитриев, Д.С. Лихачев, Москва 1984, s. 422-435.

Opracowania

- Antonín R., *Pre-, Intra-, and Postbellum Rites in High and Late Medieval Bohemia*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, s. 140-166, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, https://doi.org/10.1163/9789004686373_005.
- Bachrach D.S., *Military Chaplains and the Religion of War in Ottonian Germany, 919-1024*, „Religion, State and Society” 2011, vol. 39, no. 1, s. 13-31, <https://doi.org/10.1080/09637494.2011.546503>.
- Bacus O., *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377-1514*, Lawrence 1957.
- Baronas D., Rowell S.C., *The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius 2015.
- Białowiejska W., *Stosunki Litwy z Moskwą w I połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1499) (Dokończenie)*, „Ateneum Wileńskie” R. 7, 1930, s. 726-785.
- Boček P., *Pravosláví v zahraniční politice Ivana III*, [w:] *Pravoslávny teologický zborník*, ed. J. Husár, Prešov 2020, s. 287-308.
- Brzozowska Z.A., *Opowieść o zdobyciu Konstantynopola przez uczestników czwartej wyprawy krzyżowej (6712/1204) w średniowiecznej ruskiej tradycji historiograficznej*, „Slavia Antiqua” 2016, t. 57, s. 109-151, <https://doi.org/10.14746/sa.2016.57.6>.
- The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. J. Shepard, Cambridge 2019, <https://doi.org/10.1017/9781139055994>.
- Černius R., *Konfesinis ir politinis XV. a. pabaigos bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje kunigaikštijoje*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 235-262.
- Chawryło K., *Święta wojna. Rosyjska Cerkiew sakralizuje wojnę z Zachodem*, „Komentarze OSW” 2024, nr 589 z 12 IV, [on-line:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2024-04-12/swieta-wojna-rosyjska-cerkiew-sakralizuje-wojne-z-zachodem>.
- Chojnicka K., *Idee towarzyszące procesowi uzyskiwania przez Moskwę dominacji na ziemiach ruskich w XV, XVI wieku*, [w:] *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej*, red. G. Kotlarski, M. Figura, Poznań 1999, s. 37-52.
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

- Ćwikła L., *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344-1795*, Lublin 2006.
- Ćwikła L., *Sytuacja prawna ludności prawosławnej w państwie polsko-litewskim do 1569 r.*, „Czasz Nowożytny” 2001, t. 11(12), s. 41-57.
- Dąbrowski D., *Devotion in the Face of Military Struggles in the Galician-Volhynian Chronicle (Chronicle of the Romanovichi)*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, s. 48-76, https://doi.org/10.1163/9789004686373_003.
- Darrouzès J., *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, „Revue des études byzantines” 1963, t. 21, s. 50-100, <https://doi.org/10.3406/rebyz.1963.1301>.
- Fennell J.L., *Ivan the Great of Moscow*, London 1961.
- Gaposchkin C.M., *Invisible Weapons: Liturgy and the Making of Crusade Ideology*, Ithaca 2017, <https://doi.org/10.7591/9781501707988>.
- Garbacik J., Helena, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław-Warszawa 1960, s. 359-362.
- Girkontas R., *Bandymai įgyvendinti bažnytinę uniją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. II pusėje*, „Lituanistica” 1995, no. 3, s. 3-15.
- Graża H., *Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach [et al.], Warszawa 1997, s. 51-67.
- Guđavičius E., *Lietuvos istorija nuo seniausią laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999.
- Halecki O., *From Florence to Brest (1439-1596)*, Rome 1958.
- Jablonowski H., *Westrussland zwischen Wilna und Moskau*, Leiden 1955.
- Kangas S., *Defining and Confronting Evil in the Sources of the Crusades*, [w:] *Challenging Evil. Time, Society and Changing Concepts of the Meaning of Evil*, eds. J. Schlegel, B. Hansen, Oxford 2010, s. 149-158, https://doi.org/10.1163/9781848880269_019.
- Kempa T., *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2003.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa 2007.
- Kirkienė G., *Aleksandro Jogailaičio konfesinė politika Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje*, [w:] *Iš Panevėžio praeities. Penki bažnyčios šimtmečiai*, sud. E. Markuckytė, D. Pilkauskas, Panevėžys 2007, s. 8-24.
- Koreněvskij A.V., *Klíčová mytologémata ruského středověkého nábožensko-politického myšlení. Od Nového Jeruzaléma k Novému Konstantinovu hradu a Třetímu Římu*, [w:] *Moskva – Třetí Řím. Od ideje k symbolu*, ed. P. Boček, Praha 2019, s. 21-37.
- Kotecki R., *Pious Rulers, Princely Clerics, and Angels of Light: „Imperial Holy War” Imagery in Twelfth-Century Poland and Rus’*, [w:] *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, eds. R. Kotecki, C.S. Jensen, S. Bennett, Leeds 2021, s. 159-188, <https://doi.org/10.1017/9781641891349.010>.
- Kotecki R., *Studying Religious Rites of War on the Eastern and Northern Peripheries of Medieval Latin Europe*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, s. 289-356, https://doi.org/10.1163/9789004686373_009.
- Kuchkin V.A., *The First Campaign of Ivan III to Novgorod in 1471*, „Herald of the Russian Academy of Sciences” 2022, vol. 92, suppl. 5, s. 355-366, <https://doi.org/10.1134/S1019331622110089>.

- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999.
- Manusadžianas T., *Naugardo politinės kryžkelės (1470-1471) bažnytinis aspektas*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, s. 213-234.
- Martin R.E., *Ritual and Religion in the Foreign Marriages of Three Muscovite Princesses*, „Russian History” 2008, vol. 35, no. 3-4, s. 357-381, <https://doi.org/10.1163/187633108X00076>.
- Mickūnaitė G., *United in Blood, Divided by Faith: Elena Ivanovna and Aleksander Jagiellończyk*, [w:] *Frictions and Failures. Cultural Encounters in Crisis*, ed. A. Bues, Wiesbaden 2017, s. 181-200, <https://doi.org/10.2307/j.ctvckq3vk.15>.
- Mikhailova Y., *Praying Rulers, Elusive Clerics, and the Romano-Byzantine „Just War”: Interaction between Religion and Warfare in Pre-Mongol Rus*, [w:] *Religious Rites of War beyond the Medieval West*, vol. 2: *Central and Eastern Europe*, eds. R. Kotecki, J. Maciejewski, G. Leighton, Leiden 2023, *Explorations in Medieval Culture*, vol. 24/2, s. 3-47, https://doi.org/10.1163/9789004686373_002.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Moroz I., *The Idea of the Holy War in the Orthodox World (On Russian Chronicles from the Twelfth-Sixteenth Century)*, „Questiones Medii Aevi Novae” 1999, vol. 4, s. 45-67.
- Nikodem J., *Dwa świadectwa o wyprawie Iwana III na Nowogrod w 1471 roku. Przyczynek do kształtowania się ideologii władzy monarszej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 65, z. 2, s. 177-190, <https://doi.org/10.14746/cph.2013.65.2.08>.
- Nițescu I., *Identity, Secrecy, and War: The Letters of Ivan III of Moscow to His Daughter, Elena of Lithuania*, „New Europe College Yearbook” 2022, s. 203-228, <https://doi.org/10.58367/NECY.ODO.2022.1.203-228>.
- Papée F., *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949 (reprint: 1999).
- Papée F., *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, t. 1: *Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1904.
- Petrenko V.I., *The Development of the Concept of Authority within the Russian Orthodox Church* [rozprawa doktorska, Durham University], Durham 2005.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.
- Pleńia R., *Wybrane aspekty genezy i przebiegu wojny litewsko-moskiewskiej z lat 1500-1503*, „Studia Historyczne” R. 42, 1999, z. 1, s. 3-21.
- Russell F.H., *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge 1975, *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought*, 3rd series, vol. 8.
- Rutkowski G., *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2020, t. 12, s. 261-307, <https://doi.org/10.31261/SPiP.2020.16.12>.
- Selart A., *Orthodox Responses to the Baltic Crusades*, [w:] *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*, eds. R. Kotecki, C.S. Jensen, S. Bennett, Leeds 2021, s. 263-278, <https://doi.org/10.1017/9781641891349.015>.
- Sielicki F., *Polsko-ruskie stosunki wyznaniowe w XV wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1996, t. 44, z. 7, s. 215-230.
- Slanicka S., *Feindbilder. Die Darstellung des Kriegsgegners als negatives Spiegelbild*, [w:] *Kriegs / Bilder in Mittelalter und Fruher Neuzeit*, Hrsg. B. Emich, G. Signori, Berlin 2009, *Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 42, s. 93-120.
- White M., *Military Saints in Byzantium and Rus, 900-1200*, Cambridge 2013, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139013864>.
- Wolff J., *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.

Zupka D., *Meč a kríž. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe (10.-12. storočie)*, Bratislava 2021.

Алексеев А.И., *Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – нач. XVI вв.*, Санкт-Петербург 2002.

Алексеев Ю.Г., *Государь всея Руси*, Новосибирск 1991 (reprint: *История России в эпоху великого князя Ивана III*, вступит. статья К.В. Петров, Н.В. Штыков, Санкт-Петербург 2018, s. 546-739).

Алексеев Ю.Г., *Походы русских войск при Иване III*, 2-е изд., Санкт-Петербург 2009.

Базилевич К.В., *Внешняя политика Русского централизованного государства*, Москва 1952.

Баронас Д., *Католичество и православие в едином пространстве Великого княжества Литовского, XV – нач. XVI в.*, [w:] А.В. Доронин, *Религия и русь, XV-XVIII вв.*, Москва 2020, *Post-Древняя Русь у истоков наций Нового времени*, s. 20-31.

Борисов Н.С., *Иван III*, 3-е изд., Москва 2006, *Жизнь замечательных людей*, вып. 1025.

Ваврик М., *Флорентійські унійні традиції в Київській мітрополії 1450-60 рр.*, „*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*” 1963, series 2, sectio 2, vol. 4(10), fasc. 3-4, s. 329-362.

Воронин В.А., *К проблеме взаимоотношений православных и католиков в Великом княжестве Литовском в конце XIV – середине XVI в.*, „*Исторический вѣстникъ*” 2014, т. 7: *Литва, Русь и Польша XIII-XVI вв.*, s. 136-159.

Голубинский Е.Е., *История русской церкви*, т. I/2, Москва 1904.

Граля Х., *Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за „dominium Russiae” (конец XV-XVI вв.)*, [w:] *Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и 42-летию его архивной деятельности*, ч. 39, сост. П.И. Прудовский, Москва 2021, s. 44-73.

Грачев А.Ю., *К вопросу о роли и месте духовенства в военной организации Древней Руси*, „*Псковский военно-исторический вестник*” 2015, № 1, s. 43-47.

Греков Б.Д., *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв.*, Москва 1963.

Груша А.И., *Традиция и её преодоление. Русь и Великое Княжество Литовское в XII – первой трети XVI в.*, Vilnius 2024.

Казаков О.О., *Битва на річці Ведроші 14 липня 1500р.*, „*Український історичний журнал*” 1998, № 5, s. 52-63.

Казаков О.О., *Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі*, Київ 1998.

Казакова Н.А., *Западная Европа в русской письменности XV-XVI веков. Из истории международных культурных связей России*, Ленинград 1980.

Каптен Г.Ю., *Проблема сакрализации войны в византийском богословии и историографии*, Санкт-Петербург 2020.

Карпов Г.Ф., *История борьбы Московского государства с Польско-литовским 1462-1508*, ч. 1-2, Москва 1867 (reprint: Москва 2015).

Карташёв А.В., *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Париж 1959.

Кашкин А.С., *Концепция священной войны в книге Второзаконие*, „*Христианское чтение*” 2013, № 2, s. 170-189.

Квливидзе Н.В., *Благословенно воинство Небесного Царя*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 5, Москва 2002, s. 324-325.

Кром М.М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010.

- Кром М.М., *Рождение государства. Московская Русь XV-XVI веков*, Москва 2018.
- Лихачев Д.С., *Священная история в познавательных произведениях литературы Древней Руси*, [w:] Библиотека литературы Древней Руси, т. 3: XI-XII века, ред. Д.С. Лихачев [et al.], Санкт-Петербург 1999, s. 5-8 (reprint: *Введение к чтению памятников древнерусской литературы*, ред. С.О. Шмидт, Москва 2004, s. 317-321).
- Лурье Я.С., *Две истории Руси XV века: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства*, Санкт-Петербург 1994.
- Лурье Я.С., *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в.*, Санкт-Петербург–Москва 1960.
- Лурье Я.С., *Общерусские летописи XIV-XV вв.*, Ленинград 1976.
- Мельник А.Г., *Небесные покровители русского воинства в конце XV-XVI вв.*, „Макариевские чтения” 2011, вып. 18: *Воинство земное – Воинство небесное*, s. 61-68.
- Мусин А.Е., *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*, Санкт-Петербург 2005.
- Мусин А.Е., *Загадки дома Святой Софии. Церковь Великого Новгорода в X-XVI веках*, Санкт-Петербург 2013.
- Подвальнов Е.Д., *Участие священнослужителей в военных походах Древней Руси. Канонические и правовые основания*, „Христианское чтение” 2024, № 2, s. 235-243.
- Скрынников Р.Г., *Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991.
- Скрынников Р.Г., *Иван III*, Москва 2006.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. 1, т. 1-4, Санкт-Петербург 1895-1896.
- Стефанович П.С., *Крестное целование*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 38, Москва 2015, s. 561-564.
- Темушев В.Н., *Первая Московско-литовская пограничная война 1486-1494*, Москва 2013.
- Флоря Б.Н., *Елена Иоанновна*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 18, Москва 2008, s. 307-309.
- Хорошкеич А.Л., *Католики в представлениях русских летописцев XIV-XV вв.*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach [et al.], Warszawa 1997, s. 34-50.
- Черепнин Л.В., *Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках*, Москва 1960.
- Янин В.Л., *Очерки истории средневекового Новгорода*, Москва 2008.